

**ÓZBEKISTAN RESPUBLİKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLİ
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ
ÁJİNİYAZ ATINDAĞI NÓKİS MÁMLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ
İNSTITUTI**

**Qoljazba huquqında
UDK: 785.781**

MAGISTRATURA BÓLIMI

5A111101– «Muzıka tálimi hám kórkem óner»

qánigeliginiń pitkeriwshisi

ALLANIYAZOV RUSLAN JALĞASBAY ULÍ

Magistr akademiyalıq dárejesin alıw ushın jazılğan

DISSERTACIYASÍ

**TEMA: «DUWTAR ÁSPABÍNÍN TARIYXÍ HÁM ATQARÍW
SHEBERLIGIN RAWAJLANDÍRÍW JOLLARÍ»
(duwtar, duwtar prima mısasında)**

Mámleketlik attestaciya komissiyasında
qorgawğa ruxsat berildi.

Magistratura bólimi baslıǵı:

filos.i.k. docent. A.Embergenov

Magistrant:

R.Allaniyazov

İlimiy basshı:

p.i.b.d.(Phd), docent. A.A.Erejepov

kafedra baslıǵı:

A.Allanov

**Qánegelik kafedrasınıń 2022-jıl 15-iyun kúngi májlisi qararı menen qorgawğa
ruxsat berildi**

Nókis – 2022

MAZMUNÍ

	KIRISIW.....	3
I-BAP.	DUWTRA SAZ ÁSPABLAR QÁLIPLESIP RAWAJLANIW TARIYXÍ	9
1.1. - §	Duwtar saz áspabın izzertlewde alımlardıń ilmiy teoriyalıq isleriniń áhmiyeti.....	9
1.2. - §	Duwtar saz áspabınıń qurlıs dúzilisi hám soǵıw usılları.....	16
1.3.- §	Duwtar saz áspabınıń kelip shıǵıw tariyxın oqıwshılarga úyretiw usılları.....	29
	Birinshi bap boyınsha juwmaqlar.....	32
II-BAP.	Duwtar, duwtar prima saz áspabın oqıwshılarga atqarıw sheberligin úyretiw usılları.....	35
2.1. - §	Duwtar, duwtar prima saz áspabında atqarıwshılıq sheberligin oqıwshılarga úyretiw usılları.....	35
2.2. - §	Oqıwshılarda duwtar saz áspabında atqarıwshılıq texnikasın rawajlandırıw usılları.....	43
2.3. - §	Duwtar saz áspabın atqarıwda oqıwshılarga muzıkalıq sawat úyretiw usılları.....	46
	Ekinshi bap boyınsha juwmaqlar.....	49
III-BAP.	DUWTAR SAZ ÁSPABÍDA ATQARÍWDA OQÍWSHÍLARDÍŇ ÚYRETIWDÍŇ NÁTIYJELIGINÍŇ ASÍRÍWDA TÁSIRI.....	52
3.1. - §	Oqıwshılardı duwtar shertiwde shınıǵıwlar menen islesiwdiń usılları.....	52
3.2. - §	Duwtar saz áspabında atqarıw sheberligin rawajlandırıwda shıǵarmalardı talıqlap atqarıw usılları.....	57
3.3. - §	Duwtar saz áspablardı oqıwshı jaslarǵa úyretiwde nátiyjeligin asırıwda tásiri.....	60
	Úshinshi bap boyınsha juwmaqlar.....	71
	Ulıwma juwmaqlar	74
	Paydalanǵan ádebiyatlar dizimi.....	76
	Qosımshalar	

KIRISIW

Dissertatsiya temasının aktuallığı hám zárúrlığı; Búgingi kúnde jáhanda tálim sistemasın rawajlandırıwdıń metodologik tiykarı retinde muzıka kórkem óneriniń rawajlanıw máselesi, tálim-tárbiya salasında qolğa kiritilgen tabıslar hám óz sheshimin kútiwshi mashqalalardı izertlew ústin turatuǵın áhmiyetke iye bolıp atır. Jáhán muzıka miyraslarınıń úlken gáziynesi esaplangan Shashmaqomnıń YuNESKO tárepinen “Jáhán mádeniyatınıń bahasız eń jaqsı gáziynesi” dep tán alınıwı úlken tariyxıy waqıya. Áta-babalarımızdan qalǵan saz áspab hám muzıkalıq miyraslardı tek ǵana saqlap-álpeshlew, bálki kelesi áwladlarǵa jetkizip beriw de tariyxıy wazıypamız bolıp tabıladı[12]. Bul uaqıtları baqsıshılıq hám jırawshılıq, sazendelik kórkem óneri imkaniyatlarınan paydalanıw áhmiyetli sanaladı. Dúniyada milliy hám jáhán kórkem óneriniń dúrdana qurallarında oqıwshı-jaslardı oqıtıwda milliy duwtar saz áspablardıń kompetentlikti, kórkem-estetik ańın rawajlandırıwǵa baylanıslı bir qatar ilmiy izleniwler alıp barılmaqta. Qaraqalpaq milliy muzıka duwtar saz áspabların oqıwshılardı oqıtıwda rawajlandırıwdıń pedagogikalıq mexanizimlerin islep shıǵıw ahmiyetli másele bolıp tabıladı [14].

Bul baǵdarda duwtar saz áspabları kórkem óneriniń tárbiyalıq imkaniyatlarınıń keńeytiriw, duwtar saz áspablar atqarıwshılıq kórkem ónerine oqıwshı-jaslardıń qızıǵıwshılıǵın asırıw, oqıwshılardıń muzıkalıq sawatqanlıǵı hám mánáwiy mádeniyatın rawajlandırıwdıń didaktik shárt-sharayatların jaratıw, duwtar saz áspablar atqarıwshılıq kórkem óneri arqalı oqıwshılarda kognitiv, intellektual hám kreativ qábiletlerin rawajlandırıwǵa úlken itibar qaratılmaqta. Mámleketimizde maqam hám baqsıshılıq hám sazendelik kórkem ónerin rawajlandırıw, oqıwshı-jaslarda milliy hám ulıwma mádeniy kompetentsiyalardı, jaslarda ruwxıy-ádep ikramlıǵın qalıplestiriwde ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Xalıqqa, ásirese alıs aymaqlarda jasaytuǵın puqaralarǵa mádeniy dem alıs xızmetlerin kórsetiw dárejesin arttırıw, respublikanıń barlıq aymaqlarında teatr, cirk hám basqa túrdegi ǵalabalıq-mádeniy hám kontsert-tamasha ilajların sistemalı túrde jolǵa qoyıw, mádeniyat hám kórkem óner tarawında qábiletli jas

atqarıwshılardı izlep tabıw hám qollap-quwatlaw, bilimlendiriw mákemelerin duwtar saz ásbapları, muzıka sabaqlıqları, notalar toplamları hám oqıw-metodikalıq ádebiyatlar menen támiyinlewdiń bir tutas sistemasın jaratıw maqsetinde, soday-aq, 2022-2026-jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekistannıń rawajlanıw strategiyasın “Insan qádirin ulıǵlaw hám belsendi máhálle jılın” da ámelge asırıwǵa baylanıslı mámleketlik baǵdarlamaǵa muwapıq:

1.2022-2023-oqıw jılınan baslap bilimlendiriw mekemelerinde oqıwshı hám studentlerdiń muzıkalıq bilim hám kónlikpelerin arttırıw, olardıń qálbinde milliy mádeniyatqa bolǵan muhabbattı qalıplestiriw, jas talantlılardı anıqlawǵa hám qollap quwatlawǵa qaratılǵan ilájlar ámelge asırılıwı belgilensin:

a) ulıwma orta bilimlendiriw mákemelerinde:

usı qararǵa 1-qosımshadaǵı dizimde keltirilgen milliy saz ásbaplarınan keminde birewinde qosıq aytıw sheberligi úyretiledi jáne bul haqqında olardıń bilimlendiriw haqqındaǵı hújjetine (shahadatnama) tiyisli tártipte dizimge kirgiziledi;

muzıka pání ushın háptesine belgilengen bir oqıw saati jáne qosımsha túrde hár háptede milliy muzıka ásbaplarında qosıq aytıw ámeliy dógerekleri hám fakultativ sabaqları ótkeriledi;

usı qararǵa 1-qosımshadaǵı dizimde keltirilgen milliy saz ásbaplarınan keminde birewinde, 2023-2024-oqıw jılınan baslap bolsa keminde úshewinde qosıq aytıw sheberligine iye bolıw muzıka pání oqıtıwshıları ushın májbúriy esaplanadı;

muzıka pání ushın ajratılǵan oqıw saatları sheńberinde “Saz shertiw-ómirimniń mazmunı” súreni astında nama atqarıwshılıǵı oqıw sabaqları jolǵa qoyladı; notalar toplamları hám arnawlı muzıkalıq ádebiyatlar menen támiyinleniw ulıwma bilim beriw mekteplerin sabaqlıqlar hám oqıw-metodikalıq qollanbalar menen támiyinlew sistemasına kirgiziledi. Oqıwshılardıń sabaqtan tıs waqtın mazmunlı shólkemlestiriw maqsetinde olardıń qızıǵıwshılıqlarına bola milliy muzıka saz ásbaplarında atqarıw sheberligi, súwretlew hám ámeliy kórkem

óner, ónermentshilik bagdarlarında ámeliy dógerekler (keyingi orınlarda-ámeliy dógerekler) shólkemlestiriledi [21].

Magistrlik dissertatsiya izertlewi Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 jıl 7 fevral daǵı PF-4947-san «Ózbekstan Respublikasınıń jáne de rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası tuwrısında»gi Pármanı, 2015 jıl 20 noyabr degi PQ-2435-san «Balalar muzıka hám kórkem óner mektepleri iskerligin jáne de jetilistiriw boyınsha 2016 -2020 jıllarǵa qaratılǵan Mámleket programması haqqındaǵı», 2017 jıl 31 maydaǵı PQ-3022-san «Mádeniyat hám kórkem óner salasın jáne de rawajlandırıw hám jetilistiriwge tiyisli ilajlar tuwrısında» [11], 2019 jıl 14 maydaǵı PQ-4320 -san «Baqısıhılıq kórkem ónerin jáne de rawajlandırıw ilajları tuwrısında»gi qararı, 2022 jıl 2-fevraldaǵı «Mádeniyat hám kórkem óner tarawın bunnan bılay da rawajlandırıwǵa baylanıslı qosımsha ilajları haqqında»ǵı PQ-112 sanlı qararları, hám de usı iskerlikke tiyisli basqa normativ-huqıqıy hújjetlerde belgilengen wazıypalardı ámelge asırıwǵa arnawlı dárejede xızmet etedi [21].

Mashqalanı úyrenilgenlik dárejesi. Ózbekstan Respublikasında milliy dástúrler, qádiriyatlar, dástúrler hám xalıq dóretiwshiligi jardeminde oqıwshı - jaslardı ruwxıy-etikalıq ruhda tárbiyalaw, olardıń muzikalıq mádeniyatı hám tariyxıy rawajlandırıw máselelerinde Azimov K. [24], Akmaljanova M [25], Алимбоева. К. Ахмедов. М. [26], Кароматов Р.М[36], Романовская Е.Е. [38], Shalov A. [44], Rahimjanov B .[45], Rasultoev J. [49], Одилов А. [53], М. Quranov [57], Qadırova D.S. [56], R. Kadirov [57], Petrosyants A.I. [58], sıyaqlı ilimpazlar tárepinen izertlew etilip, duwtar saz áspab arqalı qalıplestiriwdiń pedagogikalıq tiykarları islep shıǵılǵan. Gárezsiz Mámleketlerdiń Doslıq Awqamı mámleketleri ilimpazları háám shet ellik ilimpazlardan Ingeborg Baldauf [60], T. Levin [61], valentina Süzükei [62], Karl Reichl [63], S. Merdanog'lu [64] sıyaqlı ilimpazlar tárepinen ózbek xalıq qosıqları, dástanları hám olardıń tárbiyalıq áhmiyeti bólek úyrenilgen. Atap aytqanda, Germaniyalıq ilimpazlar Ingeborg Baldauf tárepinen 300 den artıq xalıq qosıqlarınıń Karl Reichl tárepinen qaraqalpaq folklori tereń úyrenilgeni, onıń tárbiyalıq múmkinshiliklerin izertlew

islengenligi bólek aytıp ótiw kerek. Lekin bizgeshe ámelge asırılğan izertlewlerde duwtar saz áspablarların oqıwshılardı tárbiyalawdağı pedagogikalıq múmkinshilikleri, áspablardıń oqıwshılarda ruwxıy mádeniyat hám kórkem-estetik kompetentsiyalarnı rawajlandırıwdağı áhmiyeti ayrıqsha izertlenbegen.

Izertlewdiń maqseti; Oqıwshılardı duwtar saz áspabın atqarıw sheberligin rawajlandırıw tiykarında oqıtıwdıń pedagogikalıq áhmiyeti jetilistiriwden ibarat.

Izertlewdiń waziypaları; Oqıwshılardı duwtar saz áspabınıń tariyxınıń qalıplesip rawajlanıw tariyxı tiykarında oqıtıw usılları;

Duwtar saz áspablarınń ańız ápsanaları tiykarında oqıwshı jaslarǵa úyretiw usılları;

Duwtar saz áspabınıń atqarıw sheberligin rawajlandırıw arqalı oqıwshı jaslarǵa tálim beriwdiń áhmiyeti;

Oqıwshı jaslardı duwtar saz áspabın texnikalıq shınıǵıwların atqarıwdıń tiykarǵı waziypaların oqıtıw usılları;

Duwtar saz áspabın oqıwshı jaslarǵa úyretiwde nátiyjeligin asırıwda tásiiri;

Izertlewdiń obekti sıpatında; duwtar saz áspabın atqarıw sheberligin rawajlandırıwdı oqıwshı jaslardı duwtar saz áspabları tiykarında oqıtıwdıń pedagogikalıq áhmiyeti jetilistiriwdiń procesi belgilengen.

Izertlewdiń predmeti; oqıwshı jaslardı duwtar saz áspabları tiykarında oqıtıwdıń pedagogikalıq áhmiyeti, modeli hám texnologiyası quraydı.

Izertlewdiń usılları; Izertlew processinde pedagogikalıq gúzetiw, sáwbet, sorawnama, ekspert bahalaw, salıstırıw analiz, ilimiy ulıwmalastırıw, modellestiriw, nátiyjelerdi matematikalıq-statistikalıq qayta islew hám de pedagogikalıq tájiriye-sınaq metodlarınan paydalanıldı.

Izertlewdiń ilimiy jańalığı tómendegilerden ibarat;

Muzikalıq tárbiyanıń etnopedagogik mazmunı integrativ pánler (duwtar saz áspab tariyxı, atqarıw sheberligin rawajlandırıw usılları) boyınsha oqıwshılarda atqarıwshılıq kónlikpe hám ilmiy tájriyelerdi quram taptırıw procesi menen kórkem-estetik oylawdı rawajlandırıw intensifikatsiyasını támiyinlew tiykarında anıqlastırılğan;

oqıwshılarda duwtar saz áspabları kórkem ónerine qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıwdıń pedagogikalıq-psixologiyalıq qásiyetlerinen kelip shıǵıp, dialogik (shertip úyretiw, atqarıwshılıq), etnopedagogik oqıtıw formaları hám kórkem oylaw texnologiyasın (kórkem analiz, obrazlı oyda sawlelendiriw) qosıw arqalı atqarıwshılıq tárbiyasın shólkemlestirilgen-pedagogikalıq shártleri rawajlandırıw;

integrativ jantasıw (saz áspab tariyxı, atqarıwshılıq sheberlik usılları) arqalı duwtar saz áspabın uyretiwde kórkem ónerdiń pedagogik (muzıkalıq) modeline tiykarlanǵan kognitiv, iskerlikke tiyisli hám akisiologik basqıshların kirgiziw arqalı oqıwshılardı muzıkalıq tárbiyalaw processlerin jetilistiriwdiń didaktik múmkinshilikleri anıqlastırılǵan;

Izertlewdiń ámeliy nátiyjeleri tómendegilerden ibarat:

Oqıwshı jaslardı duwtar saz áspabınıń qalıplesip rawajlanıw tariyxı tiykarında oqıtıw usılları islep shıǵılǵan hám ámeliyatqa qollanılǵan;

Duwtar saz áspabınıń ańız ápsanaları tiykarında oqıwshı jaslarǵa úyretiw integrativ kriteriyaları hám kórsetkishleri anıqlastırılǵan;

Duwtar saz áspablarınıń ilimpazlardıń ilmiy kóz qaraslarında sawleleniwi arqalı oqıwshı jaslarǵa tálim beriwdiń áhmiyeti ilmiy tájriybe talapları islep shıǵılǵan;

Duwtar saz áspabta atqarıw sheberliginiń rawajlanıwınıń tiykarǵı waziypaların oqıtıwǵa usınıslar islep shıǵılǵan;

Izertlew nátiyjeleriniń isenimlilik; izertlew metodologik bazasınıń támiyinlengenligi, rásmiy dereklerden alınǵan teoriyalıq hám ámeliy maǵlıwmatlardan paydalanılǵanlıǵı, alınǵan empirik muǵdarlardıń matematikalıq statistikanıń isenimli usılları járdeminde analiz etilgenligi, juwmaq hám usınıslardıń ámeliyatqa engizilligi hám de alınǵan nátiyjelerdiń kepillikli strukturalar tárepinen tastıyqlanǵanı menen anıqlama beriledi.

Izertlew nátiyjeleriniń ilimiy áhmiyeti. Oqıwshılardı duwtar saz áspabları tiykarında oqıtıwdıń pedagogikalıq áhmiyeti hám kórsetkishleriniń anıqlastırılǵanlıǵı, oqıwshılarda duwtar saz áspabına qızıǵıwshılıqtı qalıplestiriw komponentleri, duwtar saz aspabı atqarıwshılıq kórkem óneriniń tárbiyalıq

múminshilikleri ashıp berilgenligi, duwtar saz áspabı kórkem óneri arqalı oqıwshılarda rawajlandırılğan sistemasınıń islep shıǵılǵanlıǵı menen belgilenedi.

Izertlew nátiyjeleriniń ámeliy áhmiyeti. Oqıwshı jaslardı duwtar saz áspabları tiykarında oqıtıwdıń pedagogikalıq áhmiyeti vizual hám atqarıwshılıq texnologiyalardıń integrativ muzıkalıq shınıǵıwları islep shıǵılǵanlıǵı, oqıwshılardı duwtar atqarıwshılıǵın tárbiyalawdıń imitatsion, materiallıq dialog, imitatsion modellestiriw sabaqların shólkemlestiriw metodikasınıń rawajlanıwı menen anıqlama berildi. Oqıwshılarga duwtar saz áspabında oqıtıwdıń ámeliy usılları qollanıldı. Izertlew nátiyjelerinen balalar muzıka hám kórkem-óner mektepleriniń xalıq saz áspablar “duwtar” klasslarında «qánegelik» pánlerin oqıtıwda paydalanıw múmkin.

Izertlew nátiyjeleriniń engiziliwi. Duwtar saz áspabı tariyxı, duwtar atqarıw sheberligi járdeminde oqıwshılardı tárbiyalawdıń pedagogikalıq tiykarların jetilistiriw boyınsha alınǵan nátiyjeler tiykarında:

Nátiyjede oqıwshılardı duwtar saz áspabın atqarıwshılıq usılların tárbiyalawda, imitatsion modellestiriw usıllarınan paydalanıw nátiyjeliligin asırıwǵa erisilgen.

Izertlew nátiyjeleriniń járiyanganlıǵı. Dissertaciya teması boyınsha 4 ilimiy jumıs baspadan shıǵarılǵan, magistrlıq dissertatsiya tiykarǵı ilimiy nátiyjelerin baspadan shıǵarıw usınıs etilgen 3 respublika ilimiy konferenciya baspada jariyalanǵan. Dissertaciyanıń dúzilisi hám kólemi. Dissertatsiya kirisiw, úsh tiykarǵı bap, 81 bet, juwmaq, paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi hám de qosımshalardan ibarat.

I-BAP.DUWTRA SAZ ÁSPABÍNÍN QÁLIPLESIP RAWAJLANIW TARIYXÍ

1.1. Duwtar saz áspabın izzertlewde alımlardıń ilmiy teoriyalıq isleriniń áhmiyeti

Saz ásbaplar kompleksli muzıkalıq ilimiy izertlew obektleri ishinde eń quramalılardan biri bolıp tabıladı. Sebebi «Ses sáwlelendiriwshi qural, muzıkalıq kórkem óner quralı bolıwı menen birge, áyne waqıtta materiallıq mádeniy jemisi bolıp esaplanadı. Onıń dúzilisi, materiyyaları, sazlanıwı, texnikalıq-atqarıwshılıq hám muzıkalıq sesler uyǵınlıq múmkinshilikleri jıynaǵan halda málim bir xalıq muzıkalıq ózine tán qásiyetlerin hám de materiallıq mádeniyatı tábiyaatın, ilimiy hám ámeliy bilimleriniń arnawlı bir dárejesi, tariyxıy dástúrleri, kórkem óner dúnyaǵa kóz qaras qıyallarınıń ózine tán ayrıqsha qırların sáwlelendiredi»[34].

Shıǵıstıń muzıkalıq saz asbap, sazları - eń áyyemgi, ózine tán hám janlı kórkem óner bolıp tabıladı. Bizge shekem jetip kelgen áyyemgi suwretler, arxeologik tabılǵan saz asbap sazlarınıń karakteristikaları olardıń áyyem - áyyemnen berli ámeldegi ekenligi, sawlelendiriwshi bolıp qalmaq, muzıkalıq saz áspablardıń ata bablarmız arasında, ázelden dástúrde bolǵanlıǵı maǵlıwmatlar beredi. Áne sonday asbap sazlarıdan biri - duwtar xalqtıń muzıkalıq mádeniyatı menen tariyxan bekkem baylanıslı kórkem óner belgisi bolıp tabıladı. Duwtar jónindegi dáslepki maǵlıwmatlardı , biz Ullı adamlar ismi menen qosıp aytılatuǵın sózler M.Zaynulobidin al - Xusaynıń Alisher Novaiyǵa arnalǵan «Muzıkalıq ılım hám ámeliyat nızamı» qollanbasında ushıratamız. XV ásirde ekinshi yarımında jaratılǵan bul qollanbada, sol zamanda kvarta intervalı aralıǵında sazlanıwshı, on bir perdege iye bolǵan duwtar harakterlenedi. Perdeler arab álippesi háripleri menen belgilengen bolıp, dástúriy muzıkalıq sesler uyǵınlıǵın jaratıw normalarına tiykarlangan halda perdelerdiń házirgi zamanagóylestirilgen perde atları hám belgilerinen túpten parıq qıladı [27]. Duwtar hám duwtar áspabları haqqında maǵlıwmatlar beretuǵın taǵı bir derek Al-Xusayniy qollanbasınan eki jüz jıl keyin jazılǵan «Qollanba muzıkalıq» shıǵarması bolıp, onıń avtorı ataqlı qurandı yaddan biletuǵın adam kompozitor hám chańshı - sazende Darvish Ali bin, Mırza Ali bin,

Xoja - Mahmud Marvarit bolıp tabıladı. Darvish Aliniń shıǵarması eki bólimnen, yaǵnıy teoriyalıq hám tariyxıy bólimlerden ibarat [23]. Birinshi bólimde tiykarınan muzıkalıq sesler baylanıslardıń jaratılıwı, olardıń insan ruwxıylılıǵına tásir etiwine itibar beriledi, sesler uyǵınlılıǵı perdeler hám usıllardıń ornı haqqında pikirler bayan etiledi, muzıkalıq sazlardıń túrleri táreyplenedi. Qollanbanıń ekinshi bóliminde XV hám XVI ásirlerdegi ataqlı sazendeler haqqındaǵı maǵlıwmatlar keltiriledi[49].

Sonı atap ótiw kerek, Darvish Ali miynetiniń birinshi bóliminde shıǵıs izertlewshilerdińde dóretpeleri ushraytuǵın maǵlıwmatlardan paydalanǵan. Qollanbanıń ekinshi bóliminde avtor Yusuf Mavdudiy hám de Mahmud Shaxobiy (Shexoniy) lardıń duwtar shertiw kórkem óner uqıb sırların hár tárepleme bahalap bergen. Aradan II ásir ótkennen keyin yaǵnıy ótken ásirde aqırı hám asrimizdiń baslarında Turkistangá kelgen qatar sayaxatshılar hám diplomat (elshi)lerdiń pikirleri hám jazıwlarında duwtar haqqında bildirilgen ayırım pikirlerin ushıratamız. Sonı atap ótiw kerek, usı maǵlıwmatlar tásirleniwlerden ibarat bolıp, olarda máselege arnawlı hám hár tárepleme jantasıw sezilmeydi [37]. Ótken ásirde duwtar saz áspab ónerine kóbirek itibar bergen, sol waqıtlarda duwtar atqarıwshılıǵı qosıqlar hám namalardı jazıp alǵan dáslepki evropalıq muzıkataniwshı, áskeriy orkestr dirijyori hám skripkachi Avgust Eyxgorn bolıp Eyxgorn jazıp alǵan kóplegen dóretpeler arasında duwtar menen birge ayılǵan qosıqlar hám saz asbap shıǵarması atqarıwında bir neshe namalardı ushıratamız.

Oraylıq Aziyadaǵı basqa xalıqlardıń muzıkalıq tariyxı, asbaplardıń ózine tán akustikalıq, muzıkalıq - texnikalıq tárepleri, sazlanıwı hám de ses qatarları hám applikaturası Eyxgorn itibarın ózine tartadı.

Duwtar atqarıwshılıǵındaǵı namalardı jazıp alıw processindegi jol qoyılǵan ayırım qáteler hám anıq emesligine qaramay, Eyxgorining bul tarawdaǵı iskerligi qımbatqa iye esaplanadı. XX ásir birinshi shereginde ózbek muzıka kórkem óneriniń ilimiy - stilistik hám milliy táreplerin birinshilerden bolıp izertlew islegen alım Abdurauf Fitrat edi. «Ózbek klassik muzıkası hám onıń tariyxı» kitabınıń duwtarǵa arnalǵan bóleginde, A.Fitrat onıń strukturalıq bólimleri, perde sisteması hám de muzıkalıq ámeliyatındaǵı wazıypası haqqında qızıqlı maǵlıwmatlar bergen.

Atap aytqanda, «Shashmaqomniń bólimlerin, shertiw múmkın»-dep jazadı A.Fitrat. «Duwtardıń tiyegi júdá tómen bolǵanı ushın kóp duwtarshılarımız shertken waqıtta qolın qaqpappa teygizip duwtar sestiniń jaqsı shıǵarmaydı. Bul sol waqıtları duwtarshı Samarqandlıq Hoji Abdulaziz sazende qolın taxtaǵa urmay shertkeni ushın onıń duwtarı háwes penen tıńlangan»[53] -dep atqarıw haqqında pikir júrgizedi. Bunnan tısqarı Mulla Bekchon balası Muhammad Yusuf Toplamzoda óziniń «Xorezm muzıkalıq tariyxchasi» atlı kitabında da duwtar asbabı haqqında hár tárepleme toqtaladı [30]. 1919 jılda shólkemlestirilgen xalıq konservatoriyası qasında dóretiwshilik jámáát dúziledi. Onıń wazıypası Orta Aziya xalıqlarınıń dástúriy nama hám qosıqların toplaw hám de úyreniwden ibarat edi. Usı munasábet penen etnik tárepten ózine tán ayırıqshalıqlarǵa iye rayonlarǵa ekspediciya shólkemlestiriletuǵın edi. Mısalı, kompozitor hám xalıq muzıkalıq dóretiwshilik úlgerin jıynawshı V.A.Uspenskiy basshılıǵında Turkmenstanǵa shólekemlestirilgen ekspediciya waqtında 350 ge jaqın xalıq muzıkalıq dóretpeleri túrli atqarıwshılardan jazıp alındı.

Bul nama hám qosıqlardıń kópshiligi túrkmen duwtarında saz asbabı atqarılgan atap ótedi. V.A.Uspenskiy ózbek hám turkmen xalıqlarınıń milliy muzıkalıq kórkem ónerin qunt penen hár tárepleme úyrengenligi sebepli óziniń orkestr hám de kamer dóretpelerin sol bay ǵáziyneden nátiyjeli paydalanadı. Ol jaratqan «Oydek twlibdur»- ózbek lirik qosıq, «Turkmenshe kaprichio» hám basqaları duwtar asbabı sazı arqalı sesler uyǵınlıqlardan ónimli paydalanılǵan halda dóretiwshilik dóretpeler bolıp tabıladı. 1928 jılı Samarqandda shólkemlestirilgen muzıka hám xoreografiya institutı qánigeleri de xalıq saz ásbapların úyreniw salasında ádewir islerdi atqardı. Institut direktorı, xalıq muzıkalıq dóretiwshiligin úyreniw boyınsha qánige N. N.Mironov basshılıǵında alıp barılǵan nátiyjeli izertlewler nátiyjesinde «Ózbek xalqınıń muzıkası» (Samarqand 1929 -jıl), «Fergana, Buxara hám Xiyua qosıqları» (Tashkent. 1931-jıl), «Ózbek hám basqa Shıǵıs xalıqlarınıń muzıka mádeniyatı obzori» (Samarqand 1931-jıl) sıyaqlı kózge kórinetuǵın dóretpeler jaratıldı. Olarda xalıq saz ásbaplarınıń túrleri, duwtardıń atqarıwshılıq múmkınshilikleri haqqında ádewir

mağlıwmatlar keltirilgen. Avtorlardın diqqat orayında dástúrler, úlken xalıq seyllerinde qollanılatuǵın asbaplarǵa tiykarǵı itibar qaratılıp, kóbinese jekke asbap duwtardıń atqarıw múmkinshilikleri basqa jónelislerde úyrenilgen. V.A.Uspenskiy hám N.N.Mironov penen bir qatarda duwtar atqarıwshılıǵınıń ózine tán ózine tartatuǵının ashıp beriwde belgili alım, folklortanıwshı E.E.Romanovskayanıń xızmetide ayırıqsha tán alınıw kerek. Onıń izertlew hám jıynaqlarında ózbek muzıkaları hár tárepleme tariyplenip, nama hám qosıqlardıń forması, usılları hám perde dúzilisleri analiz etiledi [38].

Duwtar shertiw kórkem óneri arqalı hayal - qızlar atqarıwshılıǵında ózine tán muzıkalıq janrların úyreniw E.E.Romanovskayanıń diqqat orayında turadı[38]. V.M.Belyaevtıń «Ózbekstannıń saz ásbapları»[28] shıǵarmasında bayan etilgen pikirler duwtar asbap sazı retinde úyreniwge zárúrli úles bolıp qosıldı. Avtor bul shıǵarmasında ózbek xalıq turmısında qollanıp kelinip atırǵan saz ásbap sazlarınıń sistemasında duwtardıń iyelegen ornı, múmkinshilikleri, tásiiri hám basqa máselelerdegi hár tárepleme jantasıw, atqarıwshılıq kórkem óneri tábiyat kórinisin keń qamtıp alǵan. Sol sebepli V.M.Belyaevtıń usı monografiyası hám «Xalıq saz ásbapların ólshew ushın kórsetpe» qollanbası búgingi ilimiy qadiri saqlap turıptı. Eki shıǵarmada da avtor ózbek saz asbapların anıq organologik táreplerin izertlew etip, atap aytqanda, duwtardıń dúzilisi, duwtar bólimleriniń ólshewi, olardıń bir-birine proporcional shártligigine tiyisli túsiniklerdi, sóz dizbeklerdi birinshilerden bolıp, ılım-pán tutınıwına ózine isenimli alıp kiredi. Sonıń ushın V.M.Belyaev hár bir saz asbap bólimleriniń xalıq arasında atalıwına, soǵılıwına saz ásbap soǵıwshı ustaların duwtar sazın tayarlaw usıllarına itibar beredi hám olardı ózlestirip aladı. 1930 -jıllardıń ekinshi yarımınan 1950-jıllardıń ortalarına shekem dástúriy xalıq saz ásbapların, atap aytqanda, duwtar saz ásbap retinde izertlew qılıw jumısları sezilerli dárejede sereklesti. Bunıń tiykarǵı sebeplerinen biri xalqımız turmısına evropa usılındaǵı saz ásbaplar atqarıwshılıǵı usıl, dóretpeler dawamında xalıq kewilinen jay alǵan, xalıq basınan keshken dástúriy xalıq mülkine aylanıp qalǵan nama hám qosıqlardı «feodolizm qaldıǵı» dep daǵaza qılıw siyasatı edi. Atap aytqanda, A.Fitrattıń «Ózbek klassik muzıkası hám onıń tariyxı» kitabı da ayırım

ilimpazlar tárepinen unamsız bahalanadı [30]. Negizinde, bul kitapda avtor ózbek milliy muzikasınıń túrli janrlari tanbur, rubob, duwtar, qobız, girjek, nay hám basqa saz ásbaplarınıń tariyxı, rawajlanıw basqıshları hám perde sistemaları haqqında birinshilerden bolıp, ilimiy tiykarlangan maǵlıwmatlar kiritilgen.

Muzıka kórkem óneri hám muzıkatanıwshılıqta formalızmgе qarsı gúres háreketi de talay zálel keltirdi, saz asbaptiykarına tiyisli izertlewler dárejesiniń keskin tómewine sebep boldı. Saldamlı, hár tárepleme tiykarlangan orgonologik izertlewler omın namalardıń dúzilisi, olardıń formaları, atqarıwshılıqtaǵı ózine tán táreplerin hám sazların muzıkalıq dawıs quralı retinde analiz etiwden jıraq bolǵan júzeki bayanslılıq usılı iyelep aldı. Sonday etip, 1930 -jıllardıń ortalarına shekem bolǵan dáwirdi dástúriy ózbek xalıq asbap ásbapların izertlew procesin baslanǵısh dáwiri dep esaplasa1, 1950-jıllardıń birinshi yarımın bolsa ilimiy saz asbap tiykarlarınıń qayta tileniw dáwiri baslandı. Hamza atındaǵı kórkem óner tanıw ilimiy -izertlew institutınıń ekspediciya jumısları sol jıllarda baslandı. Alıp barılǵan ekspediciya jumıslarınıń juwmaǵı retinde 1959 jılı M.Ahmedov hám Q.Alimboevalardıń kitabı baspadan shıqtı[9]. Atqarıwshılıq penen xalıq arasında ataqlı bolǵan jigirma segiz dana qosıqshı hám sazendeniń xalıq muzıka kórkem ónerine qosqan úlesi, atqarıwshılıq uqıbı, usılı haqqında tolıq maǵlıwmatlar berildi. Bul avtorlardıń T.Xatkerev hám T.Joldasheva menen sheriklikte jazǵan sol temanı dawam ettiretuǵın «Ózbeksiton xalıq sazendeleri» kitabı da tez arada baspa etildi. Bul eki kitapta da túrli xalıq saz ásbaplarında hár qıylı namalardı uqıp penen atqarıwshı sazendelerdiń turmısı hám dóretiwshiligi. Bul sazendelerdiń qosımsha túrde duwtarda jeke atqarıw usılında, sonıń menen, qosıqshı bolıp «naqsh» usılında shertiwi haqqında talay maǵlıwmatlar berilgen. Uqıplı alım F.Káramatov óziniń «Ózbekskaya instrumentalnaya muzıka»[37] kitabında ózbek xalıq saz ásbapların tariyxı, atqarıwshılıq hám de janrlarǵa qaray hár tárepleme, tolıq qamrap alıǵan bolıp harakteristikalanadı. Buǵan avtor muzıkalıq sesler uyǵınlıǵın jaratıwdıń janlı dástúrlerinen hám atqarıwshılıq dóretpelerinen muzıkalıq formaların analiz etiw arqalı erisken. Duwtar atqarıwshılıǵına arnalǵan bóliminde qos tarlında atqarıw etiletuǵın gruppam namalar hám olardıń duwtardı sazlawdan kelip shıǵıwshı ózine

muwapiq atları muzıkataniwshılıq ilminde dáslepki márte analiz etip berilgen. F.Káramatovtıń bul izertlewi saz asbap atqarıwshılıǵı hám de muzıkalıq saz asbap kórkem ónerinde izbe-iz jantasıwdı xarakteristikalaytuǵın ózbek etnosaz áspabtaniwshılıǵında jańa bir jónelistiń payda bolıwına úlken úles bolıp qosıldı [37].

Saz áspab dúzilisin, onı tayarlaw usılların, sazlawın, ápiwayılastırıw ózgesheligin, akustikalıq ólshew basqıshların kompleksli úyreniw, saz ásbaptıń tonometrik, tembr, dinamikalıq qásiyetlerin tolıq hám hár tárepleme izertlew negizinde saz asbap namasın sinxron analiz etiw zamanagóy muzıkataniwshılıq ilminiń aktual máselesi bolıp, arnawlı tarawdı shólkemlestiredi. Usı másele sheshimi bolsa, óz gezeginde dástúriy shertiw principlerin, janrlardıń hár túrliligin, muzıkalıq formaların úyreniw, yaǵnıy duwtar kórkem ónerin sistemalı - etnofonik usılda izertlew zárúrligi ayrıqsha orın tutadı. Máseleniń bul tárzde qoyılıwı tekqana etnomuzıkataniwshılıq, bálki xalıq saz asbabı muzıkası haqqındaǵı jáhán pániniń eń aktual máseleleri menen de ajıralmas baylanıslı. Saz áspablardıń strukturalıq dúzilisi hám tariyxıy rawajlanıw máselelerine arnawlı itibar qaratqan ilimpazlar G.Bokker, I.Machak, K.Vertkov, T.Vizgo, R.Galayskiy, P.Shistaliev, I.Tinuristiniń dóretpeleri saz aspablar muzıkasınıń stilistik roline dıqqatların qaratqan G.Blagodatov, G.Dreger, A.Xibinskiy, Yu.Straynar, L.Leng, R.Zelinskiylerdiń izertlewlerin úyreniw biz ushın zárúrli áhmiyetke iye boldı. E.Shtokman, G.Moek, O.Elshek, E.Emesxaymer izertlewleri saz asbap atqarıwshılıǵın sistemaǵa salıw jolları hám apparatı, tipologik usılları haqqında zamanagóy qıyallardı islep shıǵıwǵa járdem berdi. K.Zags, A.Shefir, K.Kvitka, M.Slobin, hám P.Shistalevlerdiń dóretpelerinde saz asbap muzıkası stratigrafiyasınıń ózine tán qırların anıqlap, onıń islew múmkinshilikleri tolıq ashıp berilgenligin de atap ótiw kerek. Zamanagóy izertlewi saz asbap sazlarına tiyisli ádebiyatların ózlestirilip qalmay, onı shetten turıp emes, bálki muzıkalıq sesler uyǵınlıǵın kewil sezimine zárúrli teoriyalıq ulıwmalastırılǵan dárejede ámeliy atqarıwshılıq sheberligin de jetkilikli dárejede iyelegen bolıwı kerek.

Bayan etilgen oy-pikirlerden kelip shıqqan halda ayırım saz asbab sazların, ulıwma hár tárepleme klassifikaciyalaytuǵın kompleksli izertlewler alıp barıw zárúrlıǵı tuwıladı degen juwmaqqa keliw tábiy bolıp tabıladı. Muzıka áleminiń elegant sesler uyǵınlıǵı qásiyetlerin tolıq iyelep alıw ushın izertlew jumıslarına álbette atqarıwshılar, kompozitorlar hám sazandelerdi qamtıw zárúr. Sebebi saz asbab sazların hám olardı atqarılatuǵın ráń báren sesler uyǵınlıǵınıń barlıq elementlerin, elegant tawlanıwların óz ishine qamtıp alıwshı tártip - etnofonik jantasıw, barinen burın, milliy mádeniyatın hár tárepleme jetilisken ózlestirilgen, muzıkalıq dástúrlerin puqta iyelegen, óz xalqınıń kórkem - nápes sırlarınan tolıq xabardar qánigelerdiń aktiv qatnasıwı kerek. Xalıq kórkem óneriniń qásiyetlerin túsiniw jetiw ushın sol xalıq tariyxın, turmıs tarızın, kórkem dóretiliwshilgin hár tárepleme úyreniw zárúr. Duwtar muzıkalıq atqarıwshılıq tariyxın otırıqshı turmıs tarızın qay dárejede tásir etkenligin, atqarıwshılıq mádeniyatı, ulıwma alǵanda saz asbab atqarıwshılıǵı dástúrleriniń rawajlanıw jolların izertlew processlerinde ayqın oyda sawlelendiriw kerek.

Atqarıwshılıq kórkem óneri arnawlı bir ayaqlarǵa tán usıllardıń qalıplesiwi, xalıqtıń túrli etnik gruppalarǵa bolınıwi menen de baylanıslı. Duwtar – saz asbab sazları ishinde zárúrli ornına iye bolıp, onıń atqarıwshılıq qásiyetleri janrlardıń ózine saylıǵı, sesler uyǵınlıǵı hám dawıslar dúzilisi principinde, saz asbabtı soǵıw kórkem óner qaǵıydalarında tiykarınan Fergana - Tashkent, Buxara - Samarqand, hám Xorezm, Qaraqalpaqstan usıllarında kórinetuǵın boladı[39].

Duwtar shertiwdiń jergilikli atqarıwshılıq usılların izertlewde tómendegi jaǵday kózge taslanadı. Respublikamızda otırıqshı ózbeklerdiń dástúriy muzıkasın úyreniw salasında málim jumıslar islengeni, qońsılaz Kazaxstan Respublikasınıń Shimkent, Kirgizstan Respublikasınıń Ush, arqa Afanistanlar hám de Tádjikistan Respublikasınıń Xwjand wálayatlarında jasap atırǵan etnik tárepten ózbek bolǵan aymaqtıń saz asbab sazları, ulıwma, dástúriy muzıkalıq mádeniyatı keń kólemdegi pútín bir izertlew názerinen shette qalıp keyatır. Ulıwma alǵanda, duwtar shertiw kórkem óneri Fergana - Tashkent usılınıń dóretpeler dawamında jetiliskenlikke barǵanlıǵın kóremiz. Duwtar shertiwdiń Xorezm hám Qaraqalpaq usılı bolsa

óziníń qatar atqarıwshılıq qağıydaları, muzıkalıq - sesler uyǵınlıǵı qashırmaları, duwtardıń ulıwma kólemi menen Fergana - Tashkent hám de Buxara - Samarqand atqarıwshılıq kórkem ónerinen parıqlanıwın ayrıqsha atap ótiw kerek. Sonıń menen birge, «Topıraq qala», «Qoy qırılǵan qala», «Bazar qorǵan», «Anqa qorǵan» hám basqa orınlarda alıp barılǵan arxeologik ızzertlew qazılmalarında tabılǵan eki tarlı muzıkalıq saz ásbap shertip atırǵan hayal - qızlardıń ılaydan islengen kishkine háykelshelerine qaraǵanda, uzaq ótmish zamanda hayal - qızlar arasında duwtar semeystvosına tiyisli saz aspablar keń tarqalǵanlıǵın sawlelendiriwshi bolıp tabıladı [31]. Ásirler dawamında duwtarda atqarılıp atırǵan sesler uyǵınlıǵı usılasıwı, olardıń forması reń - bárengligi, usıl hám usılları sheńberiniń keńligi atqarıwdıń ózine tán elegantlıǵı hám tásirshengligi dástúriy atqarıwshılıq kórkem óneriniń tolıq jetilistiriwine atqarıwshılıq mektepleriniń payda bolıwına alıp keldi, bul faktorlardıń barlıǵı xalqımızdıń milliy mádeniyatınıń zárúrli strukturalıq bólegi bolǵan duwtar shertiw kórkem óneriniń kólemin jetkilikli xarakteristikalaydı.

1.2. -§ Duwtar saz áspabınıń qurlıs dúzilisi hám soǵıw usılları

Tut terekti óspegende duwtar bolmas edi, usta bolmaǵanda xosh hawazlı muzıka saz áspabı soǵıw múmkin bolmas edi, duwtar soǵıw ápiwayı kásip bolǵanında, usta bolmas edi (Xalıq naqlı. Bunı avtorǵa Tashkent wálayatı, Bostanlıq rayonu, Xondaylıq awılı puqarası K.Elshitaev ayıp bergen) [49]. Duwtar – qaǵıp shertiletuǵın eki tarlı muzıkalıq saz áspab bolıp, Ózbekstanda hám qońsılas shıǵıs mámleketlerinde jasap atırǵan ózbek, tájik, uyǵır, turkmen hám qaraqalpaq xalıqları arasında keń tarqalǵan bolıp tabıladı.

«Duwtar» termini parıssha bolıp «du»- eki hám «tar» mánislerin ańlatadı. Atqarıwshınıń oń qol barmaqları duwtar tarların shertiw arqalı muzıkalıq dawısı seslerin payda etedi. Shep qol barmaqları menen bolsa dawıs perdeleri basqarıladı.

Basqa xalıqlarda bolǵanı sıyaqlı, Ózbekstanda da túrli ayaqlardıń jergilikli dialekt gruppalarında duwtardıń strukturalıq bólimleriniń atamaları túrlishe ataladı.

Onıń ayırım bólimleriniń atları arnawlı túpkilikli mániske iye. Mısalı, «qulaq», «tiyek», «kesası», h.t.b. atamalarda áne sonday mánis bar. Áyyemgi zamanlardan berli ustalar duwtardı tiykarınan tut tereginen jasaǵan. Bul haqqında Darvesh Ali óziniń « Muzıka qollanba » shıǵarmasınıń duwtarǵa táreypi arnawlı bóleginde tómendegishe jazadı. «Duwtarlardıń kóbisi tut aǵashınan islenedi, tarları bolsa jipekten esiledi. Sonıń ushın da duwtar saz asbaptıń dawısı shiyreli hám jumsaq, bul halda tut hám jipektiń bir- birine sesler uyǵınlıǵı, menen baylanıslıǵında» [33]. Biziń dáwirimizde de duwtarlar tiykarınan tut tereginen túrli sortlarınan islenip kelingен. Tut terek sortları hár qıylı ataladı. Mısalı: Fergana aymaǵında bódene tut, merwert tut, qurǵaq shóp tut, qara tut, qızıl tut, aq tut, qoraz tut, ǵawıshı tut, quwnaq tut dep atalsa, Samarqand - Buxara táreplerde balıq tut, ǵawısh tut, aq tut, dep ataydı. Bir tut sortınıń ózi túrli dialektte túrlishe atalıwı múmkin. Tashkentte tap sol túrı «balıq» yamasa «balx» tut dep ataladı. Kemnen - kem jaǵdaylarda ǵana, tiykarınan Samarqand hám Buxarada, duwtar dástesiniń alma yamasa ǵoza tereginen islengenin ushıratıw múmkin. Qaraqalpaqstanda qara, sarı tut dep ataladı. Andijanlıq kompozitor Xatkerjon Tilli ulı bergen maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, duwtar kesesin tal tereginen soǵılıw halları da ámelde ekenin, biraq saz asbaptıń sazı kúshli bolsada, ádetegi, tembri kewildegidey elegant hám ózine tartatuǵınday bolmaydı eken. Duwtar isleytuǵın ustalar basqa sheyki buyımlardan da paydalanǵan. Mısalı: duwtardıń tiykarǵı bólimlerin tutdan, «qulaq», «dáste», «tiyek» hám «shaytan tiyek» sıyaqlı kishi bóleklerin bolsa erik tereginen soǵıladı.

Duwtardı soǵıw processinde eń zárúrli faktorlardan biri - shiyki buyımlar tańlaw, onı ózine tán arnawlı sharayatta normasında keptiriw hám aǵashqa islew beriw esaplanadı. Usta Abduqahhor Mwmin balasınıń aytiwına qaraǵanda, jıllıq terek sortına baylanıslı boladı. Qurǵaq orında ósiken terektiń jıllıq márteri qısılǵan, ensiz boladı, enli qatı terekler kún nurı túsetuǵın talay joqarı ıǵallıqdaǵı orınlarda ósedı. Duwtar soǵıw ushın tańlap kesilgen terek kóbinese 4 jıldan 20 jıl, hátte odan da kóbirek waqıt dawamında qurǵatıwı múmkin, bunda hár bir ustanıń ózine tán keptiriw usılları bar.

Mısalı: Usta Tas hám Usta Usmon óz sheyki materiýallarıń túnekte yakiy kishkene komnatada keptirgen. Tashkentlik usta Rahim, usta Qahhor, usta Bekkem, usta Raxmetilla, qoqanlıq usta Mwydinjon hám basqa kóplegen ustalar shaqları kesip alıńǵan terek denesin úyleriniń kun nurı tuspeytuǵın arnawlı ımaratlarda keptirgen. Samarqandlı B.Tolmasov terek denesin ashıq hawada, quyash nurınan tosılǵan «do» ǵa asıp qoyıw jolı menen keptiriwdi abzal kórgen. Buxaralı usta Narzullon terekti jonıwǵa tayrlaw usılın bólek itibarǵa ılayıq dep. Ol aǵashtı úsh jıl múddetke jerge kómip qóyadı. Bunda aǵash kózi qandayda sebepke kóre, dene qabıǵınan sılınıp qalsa usta sol jayın sabanlı ılay menen sıbap, keyin kómip qoyar eken. Ayırım ustalar ızǵar terekti suyıq aralasqa da kómip qoyar eken. Xorezmlik usta Inoyat Maxsum duwtar soǵıwda tayın «saz» dep atalıwshı úskeneden paydalanǵan. Xorezmlik sazendelerdiń pikrine qaraǵanda, muzıkalıq saz aspabtıń «saz» dep sol qudıq hám jay tiykarǵı atınan alıńǵan.

Ayırım ustalar, mısalı, usta Narzullo (Buxara) «kesexana» hám «qapqaq» soǵıwǵa mólsherlengen shala ónimdi qurǵaqalay putaq shıbıq penen tiqillatib urıp kóredi: eger ol shıńǵırlaytuǵın, tınıq hám qurǵaqalay dawıs bersa, talapqa juwap beretuǵın dárejede ekeni málim boladı, egerde kerisinshe shıqsa, usta onı aspabtıń basqa, kishi bóleklerin soǵıwda isletedi. Duwtardıń teyek hám qulaǵın tut hám erik tereginen tısqarı ǵoza tereginen da isleydi. Saz áspabtıń tiykarǵı bólimlerinen bolǵan qabırǵanı bolsa yarım sheńber formasında ıyıw quramalı bolǵanlıǵı ushın, ustalar ózleri jasaǵan qalıplerden, ayırımları bolsa qabırǵalardı búgiw ushın iykemlestirip qolda jasalǵan elektr stanaktan paydalanadı. Stanoklar járdeminde bir neshe qabırǵa iyilip tayarlawda, olardı óz-ara bir-birine bekkemlep, duwtardıń «kesesin» soǵadı. «Kesası»- áspabtıń eń zárúrli, tiykarǵı bólimlerinen esaplanadı, ol joqarıda aytıp ótkenimizdey tek tut aǵashınan islenedi. Kesesin soǵıw usılı hár bir aymaqtıńda ózine tán ayırıqshalıqlarǵa iye esaplanadı. Hátte bir aymaqlarda jasawshı bir neshe ustanıń bul processtegi iskerligi bir-birinen parq qıladı. Qalaberse, bir usta qolınan shıqqan qabırǵanıń eń, uzınlıǵı hám qalıń - juqalıǵı da bir- birinen ajralıp turıwı múmkin.

Ataqli saz asbap ustasi Ózbekstanda xizmet kórsetken kórkem óner gayratkeri, usta Usmon Zufarovtín Tashkent usılında islengen duwtarlari tiykarinan 10 qabirgali bolip qalínligi sálkem 3 mm, eni sálkem 4,5 sm, kesesiniń ulıwma eni 20 sm ge jaqın, uzınligi bolsa 40 tan 45 sm aralıńında bolǵan. Buxara hám Samarqandta islengen duwtarlar kesesiniń kólemi salıstırǵanda kishilew. Fergánada islengen duwtarlar ishinde Andijan duwtarı óziniń salıstırǵanda úlken kólemi menen ajralıp turadı. Namanganda jasalǵan duwtarlar qabırǵasınıń uzınligi moyınıniń esabına talay qısqargan boladı.

Biraq kesesi hám moyınıniń ulıwma uzınligi «qabırǵa» esabınan kemeymeydi. Xorezm duwtarlarınıń kesesi kólem tárepinen kishi bolıp tabıladı. Mısalı: usta Usmon Zufarov islegen, 10 qabırǵadan ibarat duwtarlar menen Xorezm duwtarların salıstırıp kórsek, bunı ayqın seziw múmkin. Xorezm duwtarlari qabırǵasınıń qalínligi Tashkent duwtarlarınıń qabırǵası menen bir qıylı, yaǵnıy sálkem 3 mm, kesesiniń eni sálkem 17 sm, uzınligi derlik 35-36 sm ge teń. Xorezm duwtarlarınıń kesesi Ózbekstannıń basqa aymaqlarında ámeldegi duwtarlardan kishi. Xorezmde, sonıń menen birge, basqa orınlarda islengen duwtarlar qabırǵasınıń muǵdarı eń áwele sheyki materiyalarǵa baylanıslı. Bunda qabırǵa soǵıwǵa mólsherlengen aǵash eni tiykarǵı rol atqaradı, yaǵnıy bir pútın sheyki materiyaldan 7 - 12 ge shekem qabırǵa shıǵıwı zárúr. Duwtardıń taǵı bir strukturalıq bólegi dáste bolıp tabıladı. Ol tiykarinan tut, erik, ǵoza tereklerinen islenedi. Duwtar isleytuǵın ustalar saz asbap dástesi ushın tut aǵashınan tısqari erik aǵashın maqul dep esaplaydı sebebi ol Ózbekistan ıqlımında ósetuǵın, qattı hám birqansha ızǵarlıqtı itibar etpeytuǵın shiyki aǵash esaplanadı. Bul sapalar bolsa muzıkalıq saz ásbap menzurasınıń anıqlıǵın saqlaw, sonday eken onı sazda saqlaw ushın júdá zárúrli bolıp tabıladı. Fergana - Tashkent (yaǵnıy eń kóp tarqalǵan) duwtarlardıń uzınligi dástesi menen birgelikte 106-110 sm aralıńında boladı. Saz ásbaptıń menzurası 100 sm boladı [28]. Xorezim duwtarlarınıń ulıwma uzınligi dástesi menen birgelikte derlik 90 sm, menzurası bolsa 80 sm. Dáste qalínligi duwtardı buyırǵan duwtarshınıń qálewı hám múmkinshiligine uyqas qalınlıqta boladı hám saz ásbaptıń sırtqı kórinisi de esapqa alınadı.

Kóp jaǵdaylarda dásteniń jalǵız qaptal tárepine aylansı 0, 6 den 1 mm ge shekem bolǵan hár qıylı suyek úzindileriniń (suyek bolmasa basqa buyımlar da isletiledi) juqa qatlamı dáste boylap bezew retinde jabıladı. Perdelerdiń barmaqlar menen turaqlı bolıw processinde suyek bezewler áyne waqıtta perde basılatuǵın bóleginiń súykelisiwi nátiyjesinde onı jelinip ketiwinen saqlaydı. Dásteni bezeytuǵın suyekler dástege uyqas keletuǵın kólemde hám reńde bolıwı zárúr. Bul bolsa ustaniń deydi hám qálewine baylanıslı. Ádetde, duwtar dástesin bezew ushın kóp orınlarda ustalar tiykarınan sádepten paydalanadı. Sádep qalın bolǵanı ushın onı ısıqlaw qolaylı esaplanadı. Sádep dásteniń eki qaptal tárepindegi suyeklerge qaraǵanda tereńrek oyılǵan halda ornatıladı. Duwtardıń moyın gardanı bólegin soǵıwda anıq móljeli hám de ustaniń shot tutqan qolı menen atqaratuǵın soqqı urıw háreketi oǵada názik, oǵada anıq bolıwı zárúr. Duwtardıń moyın gardanı kesası dáste menen birlestiriwshi bólim esaplanadı. Tashkent hám Fergana aymaқтаǵı ustaları kesasınıń bezew súyeklerin ornıwda dáste menen moyın gardanı tutasqan jayınan baslaydı. Eski ustalardıń, kóbinese jayran (kiyikler) dıń jalpaq hám qayısqaq súyeklerin tańlap alıp, olardı shama menen 1 sm enine kesip, bóleksheler menen islegen. Geyde bul kólem ustaniń deydine hám de islenip atırǵan duwtardıń ulıwma sırtqı kórmisine qaray úlkenlew yamasa kishilew de bolıwı múmkin. Suyekler uzınına qabırǵa kólemine iykemlestirip tayarlanǵan.

Qabırǵanıń tutastırılǵan qaptal tárepleri, yaǵnıy jelim menen jabıstırılǵan jayı elegant, juqa hám qayısqaq suyekleri menen oralǵan. Kesası menen tamaqtı tutastırıp turǵan jayın oraw ushın úshmúyeshlik yamasa rombo formada kesilgen suyekler isletilingen. Moyınıń joqarı bólegi menen tómengi birlesken jayın hár bir usta óz bilimine hám soǵıw usılına muwapıq túrlishe formada bezewi múmkin. Mısalı Tashkentlik usta Usmon Zufarov islegen duwtarlardıń moynın bezew ornına aǵashqa oyıp ornatılǵan búlbil suwretin ushıratıw múmkin. Bul dástúrdi qábiletli usta Raxmetilla dawam etpekte. Xorezm hám Buxara ustaları kesasına hám moynına bezewlerine kiyik súyeginen tayarlanǵan hár qıylı naǵıs qollanıp kelgen. Bunda duwtar moyınıń ústi suyek penen tolıq oraladı-ustaniń elegant naǵıslarında onıń zergerlik uqıbı kórinetuǵın bolǵan.

Buxarasha nağıslar Xorezmshe nağıslarǵa uqsas bolıp keledi. Náwbettegi qaqpıq soǵıw procesi de ustadan jumısqa úlken juwapkershilik penen puqta joybarlastırılǵan jantasıwdı talap etedi. Áwele, qaqpıq ushın oǵada normasına jetkezip alǵanı jaqsı, iri, putaqsız, kózsız, tegis, mıywesi shıyrın bolǵan, tek tut aǵash tańlap alınadı. Respublikamız wálayatlarında duwtar soǵıwdı mıytın iyelep alǵan qaysı bir usta menen sáwbette bolmayıq, olar tut aǵashındaǵı kem muǵdardaǵı suwdıń jıllar dawamında bulǵanıp shıǵıp ketiwin, málim muǵdardaǵı qant statyasınıń aǵashda bekkemlenip qalıwın sóylep beriwde. Olardıń pikrine qaraǵanda, sol sebepli de tutan islengen duwtar «súykimli» hám «jumsaq» dawıs shıǵaradı eken. Tuttıń sortına qaray tańlap alınadı. Qaqpıqtı islewde onıń tiyek turatúǵın maydan tárepi azmaz qabarıq formasında bórttirib islenedi.

Duwtardıń tarı ishekten isleniwin aytıw kerek, jipek qurtnıń, jipek qurtı bolsa tutnıń ónimi. Duwtar ushın isletilingen buyımlar menen jipek arasında genetikalıq baylanıs bar. Tarlar diametri, elegantlıǵı tárepinen bir qıylı etip islenedi. 1930 jıllarǵa shekem tarlar jipekten tısqarı qoy isheginen de tayarlanǵan. Ishekke mıytın hám tegis bolıwı ushın pal hárre mumı menen islew berilgen. Biraq duwtardıń ózine tán jaǵımlı tembrini támiyinlew ushın eń maqul túsetuǵını - jipek tar esaplanadı. Duwtar perdeleri bolsa tiykarınan qoy isheginen tayarlanatúǵının aytıw kerek, isheklerdiń uzınlıǵı hám reńi hár qıylı boladı. Biziń baqlawlarımızǵa qaraǵanda, jaylawlarda baǵılıp, tek ot- óleń jeb ósken qoydıń isheginen kúl reń, gúńgirt túslerde, xanaki sharayatta baǵılıp túrli rayon aralas azıqlar jeb ósken qoydıń ishegi ash bawır reń túste boladı. Ishekten perde tayarlaw da málim bir process esaplanıp, qoydıń ishegi ajıratıp alınadı hám juwıladı, keyininen ishine láttech oralǵan pıshaqtıń ótkir tıǵı menen ásten uzınına kesilip, awdarıladı. Ishektiń basqa bólimlerine pıshaq tıǵı tiyip onı jaramsız etpesligi ushın pıshaqtıń ushına joqarıda belgilendey etkenimizdey látteshe oraladı. Kesilgen ishekti bir ushınan tutup, ústindegi «jipler» pıshaq járdeminde tartıp shıǵarıladı. Onıń diametrine qaray (olar júdá jińishke boladı) bir neshe jipti birlestirib, bir tárepke qaratıp buraladı, keyininen bir pútin sabaq etip esiledi. Perdelerdi ornataw jayların belgilewde hár bir ustanıń óz usılı bar.

Biraq hámme ustalar da hár tárepke esaplap - shamalap kóriwdi tiyekten baslaydı. Mısalı: usta Qahhor, usta Maham, usta Raxmatulla hám basqaları tiyekten dáste boylap 50 sm ólshep shıǵıp, oń qolda shertip áspabtı shep qolınıń úshinshi barmaǵı menen tarlarǵa teygizip, odan shıqqan tábiy dawıs ornın tekserip kóredi hám tap sol orıندان, yaǵnıy belgilengen perdeni anıq shıńǵırı alınǵan orınnan perdelerdi baylap baslaydı. Keyingi bólim «gardan» dep ataladı. Ol aspabtıń tómengi bólimine, qabırǵalardıń tutasqan jerine ornatılǵan tuyme bólegi bolıp, tarlardıń úshların uslap turıwǵa xızmet etedi. Gardan tut, erik aǵashınan, ayırım jaǵdaylarda haywanlardıń qattı súyeginen tayarlanadı. Duwtardıń náwbettegi bólimleri - «teyek» hám «shayton teyek» te yamasa tut, yamasa erik aǵashınan islenedi. Joqarıdaǵı islerdiń juwmaǵında áspabına tarlar tartıladı hám sonıń menen duwtar shertiwge tayın esaplanadı. Duwtar isleytuǵın usta, shubhasız, óz jumısınıń sheber qánigesı, tájiriybeli, názik talǵam iyesi bolıwı kerek [49].

Bul sapalar ustanıń aspab bólimlerin shamalap, joybarlawda, aspab kólem ulgisin oǵada anıqlıq penen soǵıwda, dawıs hám tembrniń rawajlanıwdırıwdı erisiwge boladı. Sheber usta qolınan shıqqan duwtardıń barlıq bólimleri názik talǵam menen jóneltirigenligi jigerli túrde ısıw berilgenligi menen tańlanıwda qaldıradi. Mısalı: bir ǵana qaqpaqtıń soǵılıwin alıp kóreyik. Áne sol bólekti jonıw hám oǵan islew beriw sıyaqlı, onıń sırtqı, yaǵnıy tiyekke jaqınlaw maydanı hám de tiyek astındaǵı jayı azmaz juqalaw bolıwı zárúr. Sol sebepli, amortizatsiyaǵa tiyisli júdá zárúrli wazıypa áne sol jayına baylanıslı. Tarlar shertilip, perdeler basılǵan waqıtta, qaqpaqtıń juqalaw tárepine yaǵnıy tiyek ústine arnawlı bir kúsh penen tarlardıń salmaǵı túsedı. Bir zaman ol tezlik penen amortizatsiya beriledi hám taǵı tezlik penen óziniń aldınǵı jaǵdayına qaytadı. Áne sol payıt kesası dawıs tolqını ónim bolıp ol dawıs kúshin hám keregishe támiyinlewi hám de áspabtıń tembri muwapıqlıǵına járdem beredi. Óz ózinen ekenin aytıw kerek, eger usta qaqpaq qalıbin bólek - bólek aǵashan jelimlep jabıstırǵanında áspab ápiwaylastırıladı bul nátiyjeli bolmaydı. Sol sebepli barlıq ustalar bul bólekti pútin aǵash bóleginen soǵıwǵa háreket etedi.

Biz duwtardıń sırtqı kórinisi, onıń asbap sazı retinde wazıypaları haqqındaǵı dástúriy xalıq qıyalları, bólimlerdiń atalıw tariyxı menen háweskerimiz olarda anemiymge tiyisli túsinikler, yaǵnıy hár bir zattıń ózine tán janı, sezimi bar degen isenimlerge dus keldik. Bul áyyemgi qıyallar negizinde adam hám haywanlarǵa tán sırtqı kórinisler, olardıń «Qattı-háreketlerine» salıstırıw, yaǵnıy antromorfik hám zoomorfik jatqanlıǵı ayan boladı. Bunı duwtar bólimleriniń atalıwınan da bilip alsa boladı. Mısalı: duwtardıń «qulaǵı». Bul atama eki qıylı mánis názerde tutılǵan: bir tárepnen, sırtqı kórinisinen ol janzat qulaǵına uqsas aspabtıń bas bólegine ornatılǵan bolsa, ekinshi tárepten bolsa adam hám haywanlarda qulaq dawıslardı qabıl qılıw hám onı maslaw wazıypasın atqarǵanı sıyaqlı duwtardıń qulaǵı da dawıstı maslawǵa mólsherlengen. Yaması, haywanlardıń qabırǵası ókpe hám júrekti sırtınan qorgaw qılıw wazıypasın ótewi sıyaqlı, duwtar qabırǵası da aspab rezervın hám ol jaǵdayda payda bolıwshı dawıs tolqının saqlaydı. Tarlar shertilgende hawa jeke tebrbelislerin payda etedi. Onıń shıǵırlaw ses kúshi, elegant tawlanıwı, ózine tán tembri payda boladı. Duwtardıń «tiyek» hám «shaytan tiyek» atalıwları da haywanat dúnyası menen baylanıslı oydı sawlelendiredi. Duwtar tiyegi haqıyqatında da tarlardıń salmaǵın kóterip turıwshı úskene bolıp tabıladı. Tiyektiń áyne sonday dep atalıwına taǵı bir sebep bar, ol tarlar shertilgende payda bolatuǵın qaqqaq amortizatsiyası esabına, qaqqaq penen birge tap janlı zat sıyaqlı kózge ilmes dárejede qimirlap turadı. Tarlardı «kóterip turıwshı» taǵı bir úskene «shayton tiyek» dep ataladı. Bunda, álbette, bul jerde shaytanǵa tiyisli qandayda túsinik, tiyekke salıstırǵanda kishi, deyerli kózge taslanatuǵın, háreketsiz halda, tarlardı tutıp turǵanı ushın da oǵan bul at berilgen bolsa kerek. Duwtar bólimleriniń insan yaması haywanlarǵa uqsas atlar menen atalıwı olardıń sırtqı kórinisleri soǵan uyqas eken degeni mánisti bildirmeydi. Kerisinshe, funktsional obrazlarǵa ayqınlıq, túsinik iye edi. Mısalı: Áspabtıń basqa bólimlerge salıstırǵanda bólek dıqqat hám puqtalıq menen jónelgen «moyın» dep atalıwshı bóleginiń ıqsham elegant naǵısları bul formasınıń belgi ańlatpasın ayqın kórnis etedi. Oǵan ornatılǵan kórkem bezew dúzilıwlarınıń bir-birine proporcionallıǵı merwert dizbekleri taǵılǵan hayal moynın yadqa saladı.

Real waqiyalıq obrazları usta - zerger ózligi tásirinde ózgerip, onıń sezim-sezimleri, uqıbı, naǵısları, bir- birine uyqas obrazlarda óz kórnisin tabadı. Nıshan naǵıslardıń ózine maslıǵı, olardıń áspab formasında sáwlelengenligi bárinen burın áspab isleytuǵın ustanıń estetik kóz qarası, oyında sáwlelendiriwine baylanıslı bolıp, bunıń nátiyjesi ásirese áspabtıń sırtqı bezewlerinde, bólimleriniń soǵılıwında kózge ayqın taslanadı. Naǵıslar forması hám suwretleytuǵın mazmunı tárepinen túrlishe bolıwı múmkin. Saz áspab sazlarınıń naǵısları tek semantik mánis berip qalmaq, bálki málim atqarıwshılıq wazıypaların da atqaradı:

a) dástege jabıstırılǵan suyeklerdiń názik qatlamı dásteniń ústi hám qaptal táreplerin ısılanıwdan saqlaydı: b) hár qıylı geometriyalıq sırtqı kórinislerde kesilip dáste maydanına ornatılǵan suyek formaları da ápiwayı bezew wazıypasınan tısqarı atqarıwshı barmaqlarınıń áspab perdeleri boylap móljelli háreketleniwinde xızmet etedi. Usta jasaǵan muzıkalıq aspablardaǵı bezewler nusqası kúndelikli xalıq turmısında ushraytuǵın semantik mazmunǵa iye bolǵan zergerlik kórkem óneriniń strukturalıq bólegi esaplanadı, hám de aytıp ótkenimizdey, anıq funktsional mánisti kórsetedi. Atap aytqanda, xalıq saz áspab sazların izertlewde biz qollanıp atırǵan sistemalı-etnofonik usıl áspab sazı dúzilisiniń ózine tán qásiyetlerin hám de onıń hár qıylı muzıkalıq sazları hám túrli usılları da sesler uyǵınlıǵı qırların eń zárúrli organologik hádiyse retinde úyreniwdi payda etedi. Atqarıwǵa tayın bolǵan áspab penen dáslepki baylanıs ásbaptı «sazlawdan» baslanadı. Muzıkalıq kórkem ónerdi hár tárepleme tereń úyreniwge omirin baǵıshlaǵan burınǵı izertlewshilerdiń dóretpelerinde duwtardıń sazlanıwı eki varianta, yaǵnıy kishi oktavanıń «re» hám de «mi» ses biyikliklerinde belgilengen. Biraq duwtar saz atqarılatuǵın barlıq nama, qosıqlar diapazonın arnawlı izertlew etip úyrengenimizde, bul tarawda talay keńlew tábiyat kórinisine dus keldik.

Duwtar namaları atqarıwshılıq uqıbına qaray túrlishe ápiwaylastırılǵan.

Bul jaǵday duwtar atqarıwshılıǵında bólek esapqa alınǵan. Jaqın jıllarǵa shekem Fergana, Samarqand, Buxara hám Tashkentlerde er adamlardıń arnawlı bólmelerge toplanıp, bayram keshelerinde (bunday kesheler Tashkent hám onıń átiraplarında «tókpe», «gáp», «qonaqlar bázimi», Buxara hám Samarqandta «geshtek», Fergana

oypatlıgında «gáp», «ziyapat», Xorezmde «otırıspa», «ziyapat» dep ataladı) duwtarda atqarıwda namalar ushın ashıq melodik tardıń bálentligi kishi oktavanıń «do» perdesinen bálent bolmaǵan. Bunıń sebebi tómendegi jaǵdaylardan kelip shıǵıp izlew múmkin: a) duwtar tómén sazlanganda jumsaq hám elegant esitiledi, ol jaǵdayda atqarıp atırǵan muzıkalıq sesler uyǵınlıǵı tásirli hám shın júreken atqarıladı : b) ádetde, sazlı - sáwbetlerdi ótkeriw ushın akustikalıq tárepten qolay bólme maqul kórilgen, hátte óz tilegi menen járdem jolı menen bunday jaylar arnawlı qurılǵan. Bul bólmelerde atqarıw atırǵan namalardı tınlawǵa ırkinish beretuǵın artıqsha ruwzıger buyımları da bolmaǵan. Atqarıw paytında tınıshlıq húkimranlıq etip, hámmeniń dıqqat - itibarı muzıkada bolǵan. Hár bir nama óz isiniń ustası ádetde kózlerin azmaz jumǵanınsha, aldınǵa iyilgen, jaǵdayda nama ırǵaǵına sáykes tebrenip onan zawqlanadı.

Ashıq hawada duwtarda namalar atqarılǵanda talay bálent perdeden - kishi oktavanıń «do» dawısınıń joqarılaw perdelerden paydalanılǵan. Jazǵı ashıq hawada, tiykarınan shayxanalarda adamlar kóp bolıp jıynalısqanda qosımsha ornatılǵan. Ádetde, hár bir shayxanada duwtar bolǵan. Sıpalarda otırǵan hár dáwirdiń hár qıylı dárejede atqarıwshı duwtarshısı bolıp, olar ózleri qaysı namanı atqarıwshılıǵına qaray, duwtardı sazlagan. Duwtardı namanıń janrı hám karakterinen kelip shıǵıp, duwtar qulaǵın buraw esabına tarlar bálentligin yamasa kótergen, yamasa pasaytirgen. Dástúriy atqarıw nızamlarǵa qaray duwtarshı eki, túrli karakterdegi namanı shertken hám duwtardı qońsılas sıpadaǵı sazendege uzatqan. Bul sazende áspabtı qolına alıp, shertiwden aldın bálent tarın tekserip, ózi shertetuǵın namaǵa iykemlestirip qayta sazlaǵan yamasa sol biyiklikte qaldırǵan. Saz áspab muzıkası menen bir qatarda duwtar atqarıwshılıǵında áspab - qosıq muzıkası túrleri de keń tarqalǵan janr esaplanadı. Bunda qosıqshı saz áspabtı tar bálentligin óz dawıs kólemi sheńberinden kelip shıqqan halda belgileydi. Bizniń baqlawlarımızǵa qaraǵanda duwtar bálent tarnıń ashıq sazlanıwı úlken oktava «si» dawısınan kishi oktava «mi» dawıs aralıǵına ózgerip turadı. Bunda duwtar tarınıń kerip tartılǵanda yamasa túsirilgende tembrini ózgertirmesten turıw sapaları, sondayaq hár bir atqarılıp atırǵan tıykardıń mazmunı, duwtardı yaddan biletuǵın

adamniń ishki dúnyası keyipiyatı, sezimi menen uyqas keliwi sıyaqlı faktorlarda esapqa alınadı. Ayaq oyın namaları atqarılǵanda bolsa áspab sazı bálent perdelerge sazlanadı. Mısalı: hayal qızlar oyınǵa túsip atırǵanda shappat uradı hám bunda tábiy túrde óz-ózinen duwtardıń dawıs kúshi tómelenip, onıń dinamikasını kúsheytiw zárúrshiligi tuwıladı.

Duwtar tarlarınıń sazlanıwı, ol jaǵdayda atqarılatuǵın áspab namaları, qosıq hám oyınlarına bóliniw túrlerine qaray arasında túrlishe atamalar menen ataladı. Bulardan keń tarqalǵan sazlanıw kvarta intervalı aralıǵında bolıp, Fergana hám Tashkent wálayatında «Tanovar saz» dep ataladı hám sol atamadaǵı áspab jollarında qollanıladı. Bul gruppada óz ishine tanovardı shama menen 12 variantın birlestiriledi. Bunnan tisqari Andijan wálayatında «Qari navo» sazı, Buxarada «buxorsha», Xorezmde «Áliqambar» duzum, «Miskin» duzum (Aliqambar sazın dóretken Qambar baba hám Miskin baba duwtar maqomın dóretkenn Miskin baba atları berilgen) atları menen atalıwshı sazlanıwlar kvarta aralıǵında boladı. Duwtar atqarıwshılıǵında kvinta aralıǵındaǵı sazlanıw da keń qollanıladı. Fergana wálayatında «Mayda saz», «Ushshaq saz» hám «Uforı saz» dep ataladı. Namanganda bolsa duwtar perdelerinde perde boylap barmaqlardıń birin - ketin jaylasıwınan kelip shıqqan halda «tört barmaq saz» dep da ataladı. Bunda atqarıwshı barmaqlarınıń hár qaysısı (2 perdeden 5 perdeghe shekem) bólek perdeni iyeleydi hám aqırǵı barmaq turǵan perdede tarlardıń sazlanıwı oktava qatnasına tuwrı keledi. Usı sanda dáste qısqarıwı jaǵdayı júz berip, tonika dawısı 5 - perdeden baslanadı. Namalar atqarıwında kvarta sazlanıwına qaraǵanda áspab menzurasi esabına kishi diapazondaǵı namalar atqarıladı. Bul saz áspablar hám oyın namaların qaqqaqqa, kesasına shertip shertilgende sesler uyǵınlıǵı baǵdarı jáne de ózine tartatuǵın boladı. Ásirese tuttan islengen qaqqaq hám kesasın shertiw nátiyjesinde shıǵıs dawıslar joqarı perdelerde atqarılatuǵın nama úzindileri saykesliginde ózine tán saykeslik kásip etedi. Saz áspab muzıka túrine tiyisli bolǵan unison saz ásbapları, Fergana - Tashkent «qostor», Andijanda «qostor», «qos soz», «mashshıq soz». Buxara, Samarqand hám Xorezmde «qoshtor», «juptor» sıyaqlı atlar menen ataladı.

Bulardan tısqari duwtar tarlariniń bir- birine salıstırǵanda oktava aralıǵında sazlanıwı Fergana «sim saz», «bayon saz», Buxara hám Samarqandta «bayot saz», Xorezmde «bayot duzum» dep ataladı. Házirgi dáwirde ámeliyatta derlik qollanılmaytuǵın sekunda, Tertsiya intervalları aralıǵındaǵı sazlanıwlar da tariyxta qollanılǵanlıǵı haqqında ayırım maǵlıwmatlar bar.

Duwtar áspabınıń organologik sapaları usı áspab muzıkasınıń ózine tán túrlerinde kórinetuǵın boladı. Saz áspablardıń sazlanıwı hám áspab janrı ortasındaǵı óz-ara baylanıs atqarıwshılıq ortalıǵı, áspab sazınıń materiallıq turmıs taǵı ornı, forması, nama diyapazonı, joqorǵı hám tómengi tarlardıń aralıq munasábetleri, sesler uyǵınlıǵı sıyaqlı faktorlarda óz ákisin tapqan. Usı faktorlar dástúriy muzıka túrleri, olardıń ózine tán gózzallıǵın túsiniwde hám aspabtıń organologik táreplerin jaqtılandırıwda úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Basqa shıǵıs xalıqlarında bolǵan sıyaqlı ózbek xalıq muzıkası miyraslarında da dástúriy mádeniyatınıń eki qıylı qatlamı: xalıq dóretiwshilikti hám awızsha dástúr degi kásiplik muzıka qatlamı bar bolıp tabıladı. Bul qatlamlardıń hár biri janrlarınıń ózine baylanıslıǵı, sezimiy - emotsional sisteması, naması, forması hám basqa táreplerden parıqlanadı. Awızsha dástúr degi kásiplik muzıka túrleri óziniń keń rawajlanǵanlıǵı menen ajralıp turadı [37]. Duwtar namasınıń miyrasların ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, áspab muzıkasınıń túrli iri gruppalardaǵı aktiv qatnası janrı hár qıylıǵınan bildiriledi. Ásirese aspabtıń sap atqarıwı, qosıq hám oyın nama túrleri bólek ózgeshelik kásip etedi.

Duwtar muzıkasında eki qıylı atqarıwshılıq dástúrleri bekkem baylanısqa bolıp, muzıka shıǵarmasınıń dúzilisi, nama jolları, social - xojalıq wazıypaları hám eń áhmiyetlisi, usılın belgilep beredi.

Ózbek duwtar muzıkası hár qıylı janr hám formalarına bay bolıp, olardı wazıypasına qaray hayallar hám er adamlar atqaratuǵın túrlerge bóliw múmkin. Duwtar atqarıwshılıǵınıń barlıq jergilikli usıllarında er adamlarda saz ásbapları shertiw atqarıwshılıǵı, hayallarda bolsa akapanement túri rawajlanǵan.

Jeke qosıqshılıqta jergilikli usıllar janrlar hár qıylıǵınan tısqari óziniń mazmunı, atqarıw procesi, áspab sazınıń túri, hám de shertiwge úyretiw qásiyetleri

menen ajralıp turadı. Er adamlar arasında atqarılatuǵın duwtar muzıkası ilgerileri shayxanalarda bázimlerde, «toqma», «gap», «geshtek» sıyaqlı toy - bázimlerde, hár qıylı tamashalarda shertilip kelmekte. Fergana - Tashkent usılında er adamlar arasında atqarılatuǵın namalar forma, mazmun tárepten salıstırǵanda quramalı. Bular gápine «Torgay», «Qos tarlı», «Qurd», «Shóliqurd», «Dugoh Husayniy», «Klassifikaciyası sortó», Qalandar 1, Qalandar 2, (Shabandozi Qalandar), Tarje sortó, Garduni sortó, Muhammasi bayot, Savti Shorgoh, Savti Kalon, hám basqalar kiredi. Saz ásbaplar qatnasatuǵın sáwbetler, «majlislar» dástúr formasında rawajlanǵan bolıp, jıldıń túrli mawsimlerinde, kóp jaǵdaylarda hár qıylı úrp-ádetlerge baylanıstırıp ótkeriledi. Bul jıyınlarda jalǵız atqarıw geyde dáste (ansambl) orınlanıwına da aylanadı. Dáste tiykarınan duwtar hám basqa áspablardı menen «baylanıs» ete alatuǵın atqarıwshılardan quram tapqan. Ásirese «qız toyı», «súnet toyı», hám basqa toy dástúrleri, seyleri hám túrli bayramlarda dásteler arnawlı dúzilgen emes. Bul jaǵday joqarıda belgilengenler sıyaqlı qızıǵıwshılıq sazandelerdiń aldınan arnawlı tayarlıqsız dús keliwi, bir jayǵa toplanıp qalıwları nátiyjesinde júz bergen.

Bunday hádiyseler Fergana aymaǵında, yaǵnıy duwtar keń úrp-ádet bolǵan orında er adamlar hám hayallar shadlı quwanıshta birgelikte ótkeretuǵın bayram, «seyili» lerde júz berip, ol jaǵdayda hayallar júzlerine arnawlı jawınatuǵını menen jawınǵan halda er adamlardan sal arıǵıraқта jaylasqan hám ózleri kewilli otırǵan. Bul bayramlardagı atqarılatuǵın duwtar menen birge er adamlar qosıqshılıǵı mazmun hám janr tárepten hayallar atqarıwshılıǵında ajralıp turǵan. Er adam qosıqsıqlar qosıq aytqanda jalǵız duwtardan tısqarı eki yamasa úsh ásbap, júdá kem jaǵdaylarda tórt ásbapta qosıp qollanılǵan. Bunda tanbur - duwtar, tanbur - duwtar - dáp, tanbur - duwtar - girjek, hám dáplerden ibarat ásbap dásteleri shólkemlestirilgen. Duwtar menen birge jeke qosıqshılıq Ózbekstannıń aymaqlarında ózine tán jergilikli dástúrlerge iye. Xorezm baqsıları balaman, girjek, duwtar, dápten shólkemlestirilgen ansambl menen birge dástan aytadı. Xorezm dástanshılıq usılında bolsa baqsılar eki duwtar menen de atqaradı. Ferganada hayallar ózleriniń hár qıylı jıyınlarında tiykarınan duwtar hám dáp penen birge

atqaradı. Keyingi jıllarda atqarıwshılıq dástúrı sapa hám san tárepinen anaǵurlım ósti. Duwtar menen birge tarlı áspablar dástesiniń túrli ilajlarda qatnasıwı dástúr kórinisine kiredi. Bunday dástelerde duwtar óziniń tembri menen dás tembrine tásir etip, shıǵarmaǵa milliy gózzallıq baǵıshlaydı.

1.3. - § Duwtar saz áspabınıń kelip shıǵıw tariyxın oqıwshılardıǵa úyretiw usılları

Duwtar – bul Orta Aziyada keńnen taralǵan saz ásbabı bolıp esaplanadı. Duwtar hár bir xalıqtıń duwtarlarǵa uqsasılıǵı bar saz ásbapları bolǵan rus balalaykası, qazaq dombırası, qırǵız qomuzı, túrkmen hám ózbek duwtarları - ulıwma barlıǵı shertiw metodikası, texnikası hám otırıw qaǵıydaları jaǵınan bir-birine júdá jaqın keledi, isleniwi boyınsha da uqsaslıqlar bar. Duwtar sózi – bul parsı tilinen alınǵan duw-eki, tar-sım (tar) degen mánini ańlatadı. Duwtar qaǵıp shertiletuǵın qos tarlı muzıka áspabı bolıp, onıń qazba yamasa oyma, qurama túrleri bar. Qazba yamasa oyma duwtar tut aǵashınan islenedi. Duwtardıń qurama túriniń gewdesi qawınnıń tiligine uqsalǵan qabırǵalardan jelim menen biriktirilip islenedi. Duwtardıń moynı súyekten islengen naǵıslar menen bezetiledi. Onıń sırtqı pishimi almurtqa uqsas bolıp keledi. Kórnekli qazaq etnogrofi Choxan Walixanov, «Qaraqalpaqlar – sahradaǵı birinshi qosıqshılar, shayırlar hám atqarıwshılar» - dep baha bergen. Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshıları «Ala moynaq duwtar»ında saz shertkende duwtardıń qulaǵına búlbil qondırǵan. Bul «Ala moynaq duwtar»ınıń Orta Aziya xalıqlarınıń duwtarlarına qaraǵanda ayrıqshalıqlardıǵa iye ekenligin kóremiz. «Duwtar» tut hám erik aǵashınan ishi oyıp, qazba túrinde islengen boladı. Duwtardıń kardanı, yaǵnıy moynına súyekten oyıp islengen naǵıslar qaraqalpaq milliy naǵısları bolıp dónip milliyligimizdi ańlatıp, xalqımızdıń milliy koloritin ózinde sáwlelendirdi.

Duwtardıń tariyxına názer salıp qaraytuǵın bolsaq, bul kóp zamanlardı basıp ótkenligin bilemiz. «Duwtarı» sazları xalqımızdıń ıqlasında ayrıqsha dıqqatqa ılayıqlı orındı iyelegen hám óz ishine qamtıǵan tákirarlanbas namaları menen,

atqarıwshıları tárepinen rawajlandırılıp muzıkamızdağı miyras baylıgımızga óziniń belgili úlesin qosqan. Sebebi «Qara jorǵa», «Nama bası», «İlme sultan», «Sıy perde» hám taǵı basqa namalar «duwtar»da jańlap, gúmbirlegen hawazı xalıqtıń miyrin qandırǵan.

Ózbek hám túrkmen xalıq muzıkaların jıynaǵan hám izertlegen ilimpazlar V.A.Uspenskiy hám V.M.Belyaevlar[29]. Olar duwtardıń kelip shıǵıwı haqqında ayırım ańızlardı keltiredi. Olardıń aytıwı boyınsha biziń dáwirimizdiń aldında VI-VII ásirlerde jasaǵan Aflatun (Platon) hám VIII-IX ásirlerde jasaǵan Muxammed payǵambardıń dostı Házireti Aliyler zamanınan bizlerge kelip jetken. Ańızlarǵa qaraǵanda, duwtarda qobızǵa uqsap áyyemgi zamanlardan beri bar ekenligin aytıwǵa boladı [49]. XX ásirdiń baslarında muzıka kórkem óneriniń ilimiy metodikalıq hám miliy táreplerin birinshilerden bolıp anıqlaǵan alım Abdirauf Fitrat bolıp tabıladı [33].

1919-jılları kompozitor, folklorist V.A.Uspenskiy bassılıǵında tembrli ásbaplardı izertlewde hám rawajlandırıwda ilimiy izertlewler alıp barılǵan. Ol Túrmenstandağı ekspediciyasında 350 ge jaqın xalıq namaların hámde kiritiliw usılların jazıp alǵan. XX ásirdiń baslarında V.A.Uspenskiy hám Mirnovlar xalıq ásbapların qayta islewde (rekonstrukciya) aldın nemis ustaları, keyin ala Moskvadağı ustalar menen birgelikte qayta islep kóřildi, biraq ámelde jaqsı bolıp shıqpadı. 20-30-jılları Ózbekstanda oqıw ornı ashıldı. Oǵan xalıq sazlar ásbapları bólimi kirgizilip, bul awızeki túrinde iske asırılıp barıladı. Keyin ala bul jumıslardı 1935-jılı A.İ.Petrosyanc birinshilerden bolıp ózbek xalıq saz ásbabların qayta isletip, úlken xalıq sazları orkestrin dúziwdi maqset etip qoydı. Sol sebepli hár ásbaptı orkestrge qolaylastırıw ushın qayta islew kerek boldı.

A.İ.Petrosyanc usta A.Gyunter menen birge ózbek xalıq saz ásbabların qayta islewge (rekonstrukciya) kiristi. Keyin ala birinshi bolıp qayta islengen ásbab bul duwtar ásbabı edi. Duwtardıń bar kemshiliklerin úyrenip shıqqan A.İ.Petrosyanc ondağı sestıń názikligin dawıs qatarların, sımınıń (tarınıń) ózgesheligin anıqladı hám qunt penen úyrendi. Bunnan soń A.İ.Petrosyanc hám S.E.Didenko ekewi birgelikte 1938-jılı duwtardı tolıq qayta islew ústinde jumıs alıp baradı [58].

Kóplegen taza dúzilis hám texnologiyalardı kirgizip, onıń burınǵı milliy qálpın ózgerip, tek tek ǵana qosımsha jańalıqlar kirgizedi. Onı islewde tut aǵashınan hám el, sosna, klyon aǵashlarınan paydalanıladı. Dawıs qatarların ózgerip perdelerin xromatikalıq túrde keltirgen. Tarların sımnan hám ishek (jilka) sımǵa ózgerip, hár túrli menzuradaǵı duwtar ásbabların jaratıwǵa erisken. Ulıwma A.İ.Petrosyanctıń tikkeley basshılıǵı xalıq saz ásbabları muzeyine 800 den aslam xalıq saz ásbablarınıń túrleri jıynalǵan. Usılardıń ishinde qaraqalpaq «Ala moynaq duwtar» da bar edi. Házirgi waqıtta duwtarlar arnawlı muzıka ásbabları fabrikaları menen izertlew ustaxanalarında islep shıǵarılıp atır [58].

Duwtarlar belgili bir qalıpte jasalıp ol notaǵa qarap shertiw ushın qolaylastırılǵan. Qaraqalpaq duwtarlarında házirgi dáwirde ózbek, qaraqalpaq namalarınan basqa qońsılas mámleketlerdiń de, mısalı, Rus hám Evropa kompozitorlarınıń da shıǵarmaları atqarılıp kiyatır. Keyingi waqıtları mekteplerde, orta arnawlı kásiplik bilimlendiriw mekemelerinde hám joqarı oqıw orınlarında kóp qollanılatuǵın duwtar – prima duwtar-alt bolıp easaplanadı. Joqarı oqıw orınlarınıń ayırımlarında duwtarshılar ansamblleri hám duwtar orkestrleri bar.

Birinshi bap boyinsha juwmaqlar

Shıǵıstıń muzıkalıq saz asbap, sazları - eń áyyemgi, ózine tán hám janlı kórkem óner bolıp tabıladı. Bizge shekem jetip kelgen áyyemgi suwretler, arxeologik tabılǵan saz asbap sazlarınıń harakteristikaları olardıń áyyem - áyyemnen berli ámeldegi ekenligi, sawlelendiriwshi bolıp qalmay, muzıkalıq saz áspablardıń ata bablarmız arasında, ázelden dástúrde bolǵanlıǵı maǵlıwmatlar beredi. Áne sonday asbap sazlarınan biri - duwtar xalqtıń muzıkalıq mádeniyatı menen tariyxan bekkem baylanıslı kórkem óner belgisi bolıp tabıladı. Duwtar jónindegi dáslepki maǵlıwmatlardı, biz Ullı adamlar ismi menen qosıp aytılatuǵın sózler M.Zaynulobidin al - Xusaynıń Alisher Novaiyǵa arnalǵan «Muzıkalıq ılım hám ámeliyat nızamı» qollanbasında ushıratamız. XV ásirde ekinshi yarımında jaratılǵan bul qollanbada, sol zamanda kvarta intervalı aralıǵında sazlanıwshı, on bir perdege iye bolǵan duwtar harakterlenedi. Perdeler arab álippesi háripleri menen belgilengen bolıp, dástúriy muzıkalıq sesler uyǵınlıǵın jaratıw normalarına tiykarlanǵan halda perdelerdiń házirgi zamanagóylestirilgen perde atları hám belgilerinen túpten parıq qıladı [27]. Duwtar hám duwtar asbapları haqqında maǵlıwmatlar beretuǵın taǵı bir derek Al-Xusayniy qollanbasınan eki júz jıl keyin jazılǵan «Qollanba muzıkalıq» shıǵarması bolıp, onıń avtorı ataqlı qurandı yaddan biletuǵın adam kompozitor hám chańshı - sazende Darvish Ali bin Mırza Ali bin Xoja - Mahmud Marvarit bolıp tabıladı. Darvish Aliniń shıǵarması eki bólimnen, yaǵnıy teoriyalıq hám tariyxıy bólimlerden ibarat [32]. Birinshi bólimde tiykarınan muzıkalıq sesler baylanıslardıń jaratılıwı, olardıń insan ruwxıylıǵına tásir etiwine itibar beriledi, sesler uyǵınlıǵı perdeler hám usıllardıń ornı haqqında pikirler bayan etiledi, muzıkalıq sazlardıń túrleri táreyplenedi. Qollanbanıń ekinshi bóliminde XV hám XVI ásirlerdegi ataqlı sazendeler haqqındaǵı maǵlıwmatlar keltiriledi.

Sonı atap ótiw kerek, Darvish Ali miynetiniń birinshi bóliminde shıǵıs izertlewshilerdińde dóretpeleri ushraytuǵın maǵlıwmatlardan paydalanǵan. Qollanbanıń ekinshi bóliminde avtor Yusuf Mavhudiy hám de Mahmud Shaxobiy (Shexoniy) lardıń duwtar shertiw kórkem óner uqıb sırların hár tárepleme bahalap

bergen. Aradan II ásir ótkennen keyin yaǵnıy ótken ásirdeń aqırı hám asrimizdeń baslarında Turkistanga kelgen qatar sayaxatshılar hám diplomat (elshi)lerdeń pikirleri hám jazıwlarında duwtar haqqında bildirilgen ayırım pikirlerin ushıratamız. Ózbekstanda hám qońsılas shıǵıs mámleketlerinde jasap atırǵan ózbek, tájik, uyǵır, turkmen hám qaraqalpaq xalıqları arasında keń tarqalǵan bolıp tabıladı. «Duwtar» termini parsısha bolıp «du»- eki hám «tar» mánislerin ańlatadı. Atqarıwshınıń oń qol barmaqları duwtar tarların shertiw arqalı muzıkalıq dawısı seslerin payda etedi. Shep qol barmaqları menen bolsa dawıs perdeleri basqarıladı. Basqa xalıqlarda bolǵanı sıyaqlı, Ózbekstanda da túrli ayaqlardıń jergilikli dialekt gruppalarında duwtardıń strukturalıq bólimleriniń atamaları túrlishe ataladı. Onıń ayırım bólimleriniń atları arnawlı túpkilikli mániske iye. Mısalı, «qulaq», «tiyek», «kesası», h.t.b. atamalarda áne sonday mánis bar. Áyyemgi zamanlardan berli ustalar duwtardı tiykarınan tut tereginen jasaǵan. Bul haqqında Darvesh Ali óziniń «Muzıka qollanba» shıǵarmasınıń duwtarǵa táreypi arnawlı bóleginde tómendegishe jazadı. «Duwtarlardıń kóbisi tut aǵashınan islenedi, tarları bolsa jipekten esiledi. Sonıń ushın da duwtar saz aspabtıń dawısı shiyreli hám jumsaq, bul halda tut hám jipektiń bir- birine sesler uyǵınlıǵı, menen baylanıslıǵında» [33]. Bizdeń dáwirimizde de duwtarlar tiykarınan tut tereginen túrli sortlarınan islenip kelinggen. Tut terek sortları hár qıylı ataladı. Mısalı: Fergana aймаǵında bódene tut, merwert tut, qurǵaq shóp tut, qara tut, qızıl tut, aq tut, qoraz tut, ǵawıshı tut, quwnaq tut dep atalsa, Samarqand - Buxara táreplerde balıq tut, ǵawısh tut, aq tut, dep ataydı. Bir tut sortınıń ózi túrli dialektte túrlishe atalıwı múmkin. Tashkentte tap sol túri «balıq» yamasa «balx» tut dep ataladı. Kemnen - kem jaǵdaylarda ǵana, tiykarınan Samarqand hám Buxarada, duwtar dástesiniń alma yamasa ǵoza tereginen islengenin ushıratıw múmkin. Qaraqalpaqstanda qara, sarı tut dep ataladı. Andıjanlıq kompozitor Xatkerjon Tilli ulı bergen maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, duwtar kesesin tal tereginen soǵılıw halları da ámelde ekenin, biraq saz asbaptıń sazı kúshli bolsada, ádetegi, tembri kewildegidey elegant hám ózine tartatuǵınday bolmaydı eken. Duwtar isleytuǵın ustalar basqa sheyki buyımlardan da

paydalangan. Misali: duwtardın tiykargı b6limlerin tutdan, «qulaq», «daste», «tiyek» hám «shaytan tiyek» sıyaqlı kishi b6leklerin bolsa erik tereginen sogıladı.

Duwtardın tariyxına názer salıp qaraytuğın bolsaq, bul k6p zamanlardı basıp 6tkenligin bilemiz. «Duwtarı» sazları xalqımızdın ıqlasında ayrıqsha dıqqatqa ılayıqlı orındı iyelegen hám 6z ishine qamtıgan tákırarlanbas namaları menen, atqarıwshıları tárepinen rawajlandırılıp muzıkamızdağı miyras baylıgımızga 6ziniń belgili 6lesin qosqan. 6zbek hám túrkmen xalıq muzıkaların jıynağan hám izertlegen ilimpazlar V.A.Uspenskiy hám V.M.Belyaevlar. Olar duwtardın kelip shıgıwı haqqında ayrım ańızlardı keltiredi. Olardın aytıwı boyınsha biziń dawirimizdın aldında VI-VII ásirlerde jasağan Aflatun (Platon) hám VIII-IX ásirlerde jasağan Muxammed payğambardın dostı Házireti Aliyler zamanınan bizlerge kelip jetken. Ańızlarğa qarağanda, duwtarda qobızğa uqsap áyyemgi zamanlardan beri bar ekenligin aytıwğa boladı. Duwtar saz áspabınıń tariyxın úyretiw hám úyreniw kórkem óner bilim jurtlarında ayrıqsha orın tutadı.

II-BAP. DUWTAR, DUWTAR PRIMA SAZ ÁSPABÍN OQÍWSHÍLARǴA ATQARÍW SHEBERLIGIN ÚYRETIW USÍLLARÍ

2.1.-§.Duwtar, duwtar prima saz áspabında atqarıwshılıq sheberligin oqıwshılarǵa úyretiw usılları

Oqıwshılardı duwtar saz ásbabına qızıqtırırda jeke kóz-qaras úlken áhmiyetke iye. Bunda kóz-qaras degenimizde – oqıwshınıń rawajlanıwına kerı yamasa jaqsı tásir etetuǵın faktorlardı esapqa alıw bolıp tabıladı. Jaqsı qásiyetlerdi rawajlandırıp bekkemlew, al jaman qásiyetlerdi joq etiw hár bir adamnıń ózine baylanıslı boladı. Balanıń qásiyetlerin yaǵnıy psixalogiyalıq qásiyetlerin úyrenip alıw kerek. Eger biz dıqqat penen qarasaq, dúnyada psixikası teń bolǵan eki adamdı taba almaymız. Oqıwshılardıń bir-birinen ayırmashılıǵı – bul olardıń qızıǵıwshılıǵına baylanıslı boladı. Qızıǵıwshılıq olardı hár qıylı iskerlikke tartadı. Keleshekte qánigeli sázende bolaman degen bala, tiykarınan, muzıkaǵa, ádebiyatqa, kórkem ónerge, belgili atqarıwshılardıń ómir tuwralı maǵlıwmatlarǵa qızıqtırırw kerek.

Oqıwshılardıń ekinshi ózgesheligi – onıń muzıkalıq uqıbı bolıp tabıladı. Psixologiya iliminiń anıqlamasına qaraǵanda, uqıp – bul bir yamasa bir neshe iskerlikti orınlawǵa jaǵday tuwdıratuǵın psixikalıq qásiyet esaplanadı. Bir yamasa bir neshe iskerlikti orınlawǵa zárúr bolǵan uqıplardıń jıyındısı darımlıq delinedi. Darımlıqtıń eń joqarı rawajlangan dárejesi talant dep ataladı. Bul adamnıń jaratılısınan payda bola bermeydi, biraq adamnıń jaratılısınan payda bolǵan qásiyetler tınımsız miynet etiwdiń arqasında keleshekte jaqsı nátiyje beriwı múmkin. Sonıń menen bir qatar, sázendeniń darımlıǵın onıń sheberligi menen shatastırırwǵa bolmaydı. Darımlıq bul bir túrli dóretiwshiliktiń rawajlanıwın támiyinleytuǵın uqıplar jıyındısı boladı. Biraq, sheberlik hám darımlıq arasındaqı ózgesheliklerdi kórsetip olardıń tıǵız baylanıs ekenin aytıwımız kerek. Mısalı, sázendeniń darımlıǵı onıń sheberlikti tez iyelewge járdem beredi. Kerisinshe, sheberlik dárejesi onıń uqıbınıń hám darımlıǵınıń rawajlanıwına tásir etedi.

Darımlıqtıń eń tiykarǵı bólimi bolıp miynet etiwge intalıq boladı. Miynetsiz hesh qanday uqıp – darımlıq rawajlanbaydı.

Aldıǵa qoyılǵan maqset anıq bolsa, wazıypasın orınlaw sezimleri kúndelikli miynet penen birgelikte bolsa ortasha uqıplı ballada jaqsı sazende jetilisiwi múmkin. Qızıǵıwshılıq, uqıplılıq darımlıqtan basqa balalar bir-birinen emottSIONallıq qozıwshılıǵı menen ajıraladı. Bul jeke uqıp psixalogiya ilimindegi temperamentlerge baylanısıp ketedi. Sonlıqtan eń dáslep oqıwshınıń morallıq qásiyetin, onıń jámiyetlik jumıslarǵa qatnasın, semiyalıq jaǵdayın, jaqın dosları hám bos waqtın qalay ótkeretuǵının biliw kerek.

Oqıwshılardı duwtar prima saz áspabın shertip úyretiwdi qızıqtırǵanımızda álbette oqıtıwshınıń roli úlken áhmiyetke iye. Sebebi balalarǵa sol duwtardıń dawısların ondaǵı naǵısh hám nalaları hár qıylı dástlerdi kórsetip shertip beriw balalardı duwtar shertiwge qızıqtırıwdıń birden-bir jolı bolıp esaplanadı. Balalardı jáne de qızıqtırıwda, tereńirek úyretiwimizde – duwtardıń dúzilisin, duwtardı úyreniw usılların, kelip shıǵıw tariyxın, uslaw, otırıw qádelerin úyreniw áhmiyetli orın tutadı. Balalar muzıka hám kórkem óner mekteplerinde duwtar qánege oqıtıwshı sabaǵın oqıtıwdan basqa, sabaqtan tısqarı jumısların alıp baradı. Bul degenimiz, mekteptegi barlıq dóretiwshilik jumısların alıp barıw: belgili kompozitorlar, sazendeler, atqarıwshı sheber ustazlar menen ushırasıwlar ótkeriw, hár qıylı muzıkalıq viktorinalardıń baǵdarın dúziw, saz áspablar tiykarında «Eń jaqsı sazende» kórik tańlawlardı shólkemlestirip hám ótkeriw oqıtıwshılardıń birden-bir wazıypası. Oqıwshılardı duwtar saz áspabın úyretiwde nelerge itibar beriw kerek. Álbette eń dáslep duwtar haqqında anıqlama berip ótemiz. Sońınan duwtardıń qurlısı haqqında aytıp hám kórsetip ótiwi kerek. Sonıń ishinde eki tarı kvarta intervalına (birinshi tar «**la**» sestine, ekinshi «**mi**» sestine) sazlanatuǵın atap ótemiz. Duwtarda oń qol menen tarları dás penen qaǵıladı, al shep qol menen perdeleri basıladı. Duwtarda sázendeniń oń barmaǵı oynaydı. Qaraqalpaq tilinde shtrix usılı «dás» dep aytıladı. Dás saz áspabın ózlestiriwde úlken áhmiyetke iye. Sebebi duwtarda hár bir ses, negizinde dás qaǵıw arqalı shıǵadı hám derlik namanıń ózgeshelikleri bolǵan temp, ritm, metr, ırǵaqlardıń túrleri, barlıǵı dástin

durıs qağılıwı menen jolǵa túsedi, olardıń ózgerisine qarap dástıń usılları da ózgerip baradı.

Bul jerde qalay dástıń qalay qağılıwı kórsetilgen bolsa, al onıń qanshelli shaqqanıraq yaqı jayıraraq alınıw sol dás kórsetilgen notanıń sozılıwına baylanıslı.

Barmaqlardıń urılıwı anıq hám bir kúshte bolıwı kerek. Onıń texnikasını úyreniw ushın bir perde de tayarlıq islew abzal. Tayarlıq waqtında sanap shertiwge úyretiw kerek. Duwtar ásbabın ózlestiriwde dáslep bir qıylı ritmika túrinde jazılǵan etyudlardan baslaw kerek. Duwtarda shep qoldıń shertiw texnikasında, barmaqlardıń izbe-iz almasıp turıw tártibin applikatura delinedi. Applikatura notanıń joqarısında qoyılǵan sanlar menen belgilenedi. Tuwrı hám qolay applikaturanı tańlap alıw, muzıkalıq shıǵarmalardı atqarıwdı ańsatlastırıwǵa járdem beredi, barmaq penen erkin háreketlenedi. Qolay applikatura qolǵa kóp kúsh túsirmey, qozǵaltpay, notalardı jaqın barmaq penen basıw principlerine tiykarlanadı. Ólshemlerdiń tonlıqları, templerdiń hám namanıń metro-retmikalıq súwretleri, duwtarǵa mas kelgen naǵısları, ırǵaqları, forshlag, mordent, glissando, triallar kórsetilgen. Bul shtrixlardıń bári de namanı bayıtıp, oǵan qaraqalpaq muzıkasına tán, milliy koloritti keltirip turadı. Házirgi waqıtta Respublikamızdıń barlıq balalar muzıka hám kórkem óner mekteplerinde, kórkem-óner qánegelestirilgen mekteplerinde qaraqalpaq xalıq sazları tereńnen úyrenilip kiyatır.

Duwtar sazlarınıń atqarılıwı procesinde waqıtları onıń ayırım dásleri, qayırımlar bir-birine uqsap bolıp ketedi, waqıttıń ótiwi menen olar sázendeniń yadınan kóterilip ketiwi qáwipi de tuwadı, soǵan baylanıslı basqa elementler de aralasıp ketiwi múmkin. Bul aljasıqlar xalıqtıń milliy muzıkasın úyreniwdegi qáteliklerde úlken koncertlerde usı aljasıqlar ushırasıp turadı. Al, bul namalardıń notaǵa túsiriwine baylanıslı joqarıda kórsetilgen hár bir ses, hár bir ırǵaq óz orınlarına túsip móhirlenip baradı. Joqarıda ayılǵan barlıq qıyınshılıqlar tıyım salınıp olarǵa qalıplesken muzıka qollanbası bolıp xızmet etetuǵını menen bahalı. Sonıń menen birge bul notalastırılǵan saz hám namalardı jer sharınıń qálegen noqtasındaǵı muzıka menen qızıǵıwshı qánigeler aljaspay oqıy alıwına, atqarıwına hám tereńnen túsiniwine múmkinshilik tuwadı. Bunıń ózi de sázende shertken

xalqımızdın milliy muzikasın jáhán saxnasına alıp shıǵıwǵa járdem beredi. Qayta islegen (rekonstrukciya) duwtarlar túri. Búgingi kúnde duwtar klasslarında 4 túri qollanılıp kelmekte. Bular: Duwtar tenor, Duwtar alt, Duwtar sekunda, Duwtar prima, Duwtar bas.

1. Duwtar prima – bul ásbapta A.İ.Petrosyanc hám U.Zufarovlar tárepinen dombıraǵa uqsas túrde qayta islenip xromatik perdeler menen ajratılǵan birinshi aktava lya-mi ge sazlandı. Jazılıwı boyınsha estiledi. Duwtar primada dúnya kompozitorlarının shıǵarmaları hám xalıqlıq namaları da atqarıladı.

2. Duwtar sekunda – bul duwtarda A.İ.Petrosyanc tárepinen qayta islenip, Xorezm duwtarı kórinisine hám ólshemine uqsas boladı. Onı kishkene oqıwshılardı muzıka mekteplerinde kvarta túsirip alt sazı menen úyretilse júdá qolay boladı. Duwtar sekundanı orkestr hám ansambllerinde de qollanıw múmkin. Sazlanıwı bir aktava re-sol, duwtar tenordan eki aktava pás esitiledi.

3. Duwtar alt – bul duwtar A.İ.Petrosyanc tárepinen qayta islenip xromatik perdeleri aǵashtan yamasa ebonitten oyıp ornalastırılǵan [58]. Duwtar alt jazılıwına qaraǵanda bir aktava pás esitiledi. Lya-mi yamasa lya-re kvarta-kvinta bir aktava notalarına sazlanadı. Tarları 0,6 yamasa 0,5 mm juwanlıqtaǵı sintetık kapronlardan boladı. Bul ásbapta ózbek klassik muzıkaları, qońsılas xalıqlar kompozitorlarının shıǵarmaları da atqarıladı. Bul duwtar orkestr hám ansamllerde atqarıw ushın arnalǵan.

4. Duwtar tenor – qádimgi diatonik duwtar perdeleri ishek jipler menen baylap ajratılǵan, qulaqları aǵashtan islenip, tut, ǵoza teregi, erik hám basqa aǵashlardan jasaladı. Sazlanıwı jazılıwına qaraǵanda bir aktava pás etiledi. Kishi aktava re-lya yamasa re-sol notalarına sazlanadı. Házirgi waqıtta bul duwtarda milliy klassik shıǵarmalardan basqa jáhán kompozitorları shıǵarmaların da atqarıwǵa boladı. Sebebi perdeleri xromatiklestirilgen, (1-Qosımsha).

Duwtar (tenor duwtardıń) perdeleri de xromatiklestirilgen. Ondaǵı altınshı perde 6-7 qılıp bólingen. On ekinshi perde 13-14 qılıp bólingen hám 15- perdeden sońǵı perdeler 18-19 bolıp jabıstırılıp xromatiklestirilgen, (2-Qosımsha). Duwtardı saqlaw: Hár bir muzıka ásbabın saqlaw hám kútip qaraw shárt. Uzaq múddetli

quyashta yamasa qurǵaq suwıq jerde saqlawǵa bolmaydı. Duwtar shertiwshiniń qolı taza qurǵaq bolıwı kerek. Bolmasa perdelerdiń arasına kir jıynalıp, sazlaǵanda saz túspewi múmkin. Ásbaptı shertip bolıp onı qurǵaq sıpırǵısh penen tazalap qoyıwımız kerek.

Duwtar alt saz áspabı haqqında túsiniń

Duwtar shanaǵı (korpus), dáslepki hám bas bóliminen bolıp, úsh bólimnen quraladı. Korpusı 12 qabırǵalı aǵashtan bolıp, kórinisinen almurt miywesine uqsap keledi. (Korpustıń) beti (deka) qaqpıq penen jelimlep jawılǵan boladı. Dekanıń (qaqpaqtıń) ortasında kishkene domalaq tesigi bolıp ol dawıs xanası dep ataladı. Qaqpaqtıń (deka) ústinde dástine jaqın jerde qalqan ornatıladı. Duwtardı shertkenimizde qaqpaqqa qolımız tırnalıp shertilmew ushın, qalqan kerek boladı. Shıpaqtıń (korpustıń) tómengi betinde duwtar sımların uslap kóterip turıwshı tiyek (podstavka) boladı. Keyingi bólimi dásti bolıp tabıladı. Dástin joqarǵı bólimi qosılıp birge soǵıladı hám onda 20-24 perde boladı. Bul perdeler haywan súyeklerinen yamasa qattı aǵashlardan soǵıladı. Duwtar dástesiniń joqarǵı bólimi qulaqları bolıp tabıladı. Qulaqlardıń járdeminde sımlardı sazlaw háreketin keltiriwge boladı. Dási penen joqarǵı bóliminiń birikken jerinde kishi tiygi boladı hám ol da sımlardı kóterip turıw xızmetin atqaradı (3-Qosımsha).

Duwtar, duwtar prima saz áspabında uslaw otırıw usılları

Duwtar prima bul otırıp shertiletuǵın saz ásbap bolıp. Baslanǵısh tálim alajaq bolǵan oqıwshıǵa otırıw usıllarınıń (pastanovka) olarǵa qolaysız jaǵı duwtar dástesiniń uzınlıǵı yamasa otırǵıstıń biyik pásliǵı bolıp tabıladı. Oqıwshı ózine qolaylı biyikliktegi otırǵısta otırıwı kerek hám otırǵıstıń yarım bóliminde otırıp oń ayaqtı ayqastırıp otırıwı kerek, ásirese, duwtar prima ásbabın qollanǵanda. Duwtar primanı alıp otırǵanıımızda oń ayaqtı ayqastırıp koterińkirep kókirekke jaqın alıp ásbaptı qıymıldatpay háreket etip shertiw kerek, (4-Qosımsha). Duwtar Altte bolsa gewdeni erkin hám tuwrı uslap oń ayaqtı shep ayaqtıń üstine ayqastırıp otırıladı, (5-Qosımsha). Er balalar ushın ayaqlardı ayqastırıp qoyıw shárt emes. Bulardıń barlıǵı duwtardıń shınaǵına (korpus) onıń úlken kishiligine baylanıslı boladı [44].

Atqarırw sheberligin asırıwda atqarırwshılıq halatınıń ahmiyeti

Házirgi kúnde ámeldegi muzıkalıq tálim sisteması: balalar muzıka hám kórkem óner mektepleri, Respublika qánigelestirilgen muzıka mektepler, hám de joqarı tálim mákemeleri atqarırwshı -sazendeleri, jetilissen bilim alıwları ushın tiykarǵı jay esaplanadı. Asbap atqarırwshılıǵı kórkem óneri úzliksiz túrde rawajlanıp, sayqalanıp baratuǵın dóretiwshilik process bolıp, bul sistemaniń barlıq basqıshlarında jas sazende teoriyalıq hám ámeliy bilimlerin jetkilikli dárejede ózinde qalıplestirip alıwı hám de bilim kónlikpeleri tolıq bekkemlew múmkinshiliklerine iye boladı. Sonı aytırw lazım, student joqarı tálimge shekem bolǵan mákemelerde iyelegen kónlikpeleri onıń keleshekte alatuǵın bilimleri ushın tiykar bolıp xızmet etiwı kerek. Bunda muzıkadaǵı elementar túsiniqlerge iye bulıwı kerek. Dáslepki sabaqlarda oqırwshıǵa áspab haqqında ulıwma maǵlıwmat berilgennen keyin, ásbapda atqarırw jaǵdayın (postanovka), sazendeniń fiziologiyasınan kelip shıqqan halda tuwrı qalıplestiriw jolǵa qóyıladı. Oqırwshınıń gewdesi, qolı, barmaqlarınıń uzın-kelteligi inabatqa alıw oqıtırwshınıń wazıypası bolıp, oǵan waqtında itibar berilmese keleshekte kemshiliklerge alıp keliwine sebep bolıwı múmkin. Ózbekstan mámleketlik konservatoriyasında duwtar klassı boyınsha sabaq ótirw processindege gúzetiwler sonı kórsetip kelmekte, student oqırwdıń dáslepki kúnlerinen baslap óziniń bilim hám kónlikpelerin kórsetiw eter eken, onıń atqarırw jaǵdayı birnshi kúnlerinen onıń kemshilikleri ayqın kózge taslanadı. Bunnan tiykarǵısı shep qoldıń dástede jaylasıwı; atqarırw processinde barmaqlarınıń izbe-izligi, oń qoldıń duwtar kesesi ústinde jaylasıwı, atqarırwda oń qol bilegi tarlar ústinde nadurıs ornasqanlıǵı sıyaqlı bolıp tabıladı [45].

Atqarırw waqtında sazendeniń shep qol barmaqları erkin háreket etiwı ushın áwele shep qol jaǵdayınıń tuwrı bolıwın támiyinlew kerek.

Shep qoldıń dástede jaylasıwı duwtar aspabı atqarırwshılıǵında kóp ushraytuǵın kemshiliklerden esaplanıp, dásteni gewdege salıstırǵanda aldınraqqa shıǵarıp (1-súwret); hám kerisinshe, dásteni gewdege salıstırǵanda arqaraqqa ótkerip atqarırw (2-súwret); dásteni joqarıǵa kóterip atqarırw (3-súwret) sıyaqlılar bolıp, bul kemshilikler óz gezeginde shep qol barmaqlarına áspab dástesi

háreketleniwine unamsız tásir etedi. Ádetde duwtar áspabı dástesiniń ushı atqarıwshınıń jelkesi betinde bolıp, aspabtıń ózi bolsa sazendeniń qaptal tárepinen názer taslaǵanda insan gewdesine salıstırǵanda parallel jaǵdayda jaylasıwı kerek (4-súwret). Sazende ańsat atqarıw processinde duwtardı sherter eken, nama ritmige sáykes halda ańsat kórkem mazmun mánisin ashıp beriwge xızmet etetuǵın dárejede dásteni qımırlatıw, gewde háreketlerin ámelge asırıw usınıs etiledi. Oń qoldıń duwtar kesesi ústinde jaylasıw jaǵdayı boyicha da qatar kemshilikler gúzetiledi. Bular: oń qol tirsegi tayanıştı duwtar kesasınıń tómén túsip ketiwi, nátiyjesinde oqıwshıń oń tárepke jambaslap qalıwı (5-súwret), tekǵana atqarıw jaǵdayına, bálki insan salamatlıǵınada zıyan bolıp tabıladı. Náwbettegi jaǵdayda oń qol tayansh joqarıraqqa kóteriliwi (6-súwret), (7-Qosımsha)da oń qol bilegi áspab tarları ámelge asırılatsuǵın soqqı urıwlar sapasına qalaberse, oń jelke kóterilip qalıwına alıp keledi. Bul jaǵdayda insan salamatlıǵına zıyan jetkiziwi múmkin [41]. Oń qoldıń tábiy hám erkin háreketine erisiw ushın onıń tuwrı jaǵdayın anıqlap alıw zárúr. Usı kemshilikler boyınsha hár bir oqıwshıǵa bólek shuǵıllanıp, onıń boy-bástine, qollarınıń uzınlıǵı, gewdesiniń dúzilisin inabatqa alǵan halda duwtardı uslaw hám atqarıw jaǵdayın úyretiw maqsetke muwapıq boladı. Bunda oqıwshınıń eki jelkesi bir-birine teń turıwı, duwtardı uslawdaǵı tayanshı oqıwshınıń qolları uzın bolsa juwanıraq, kerisinshe keltelew bolsa kesasanıń joqarıraqqa qoyılıwı usınıs etiledi. Atqarıwda oń qol bilegi sapalı dawıs shıǵarıwda zárúrli áhmiyetke iye boladı. Bunda barmaqlar tarlardı shertiw processindegi jaǵdayı tiykarǵı faktor esaplanıp, áspab dekasi, yaǵnıy qaqpaqqa barmaqlardı urıw menen urılıwı nátiyjesinde shıǵısı “taqırlaǵan” dawıslardan abaylaw kerek. Álbette buni tekǵana sazende, oqıwshı baqlawı, bálki usı jaǵdaydı aldın alıw, waqtında dúzetip tuwrılaw oqıtıwshınıń tuwrıdan tuwrı wazıypası esaplanadı. Joqarıda ayılǵan pikirler tiykarında sonı biliw kerek, oń qol bilegi dáste menen saz áspab kesesi tutasqan, perdeleri tawsılǵan orında atqarıw hám atqarıw processinde barmaqlar menen qaqpaqtı urıp emes, barmaq úshıların jeńil teygizip, tarlardı bir ırǵaqta sezib shertiw menen sapalı dawısqa erisiledi. Atqarıw processinde túrli tebirlerge iye bolǵan qaǵıwlardı uyqaslıqta qollanıw, sazende barmaqlarına reń-

beren kórkem múmkinshiliklerdi ashıp beredi [45].

Duwtar saz áspabında shep qol uslaw usılları

Shep qol shıǵanaǵı búgilgen bolıp, denegge jabısbaw kerek, duwtar dásteniń joqarı betinen shep qol menen uslap turıwı shárt. Duwtar dástesi kórsetkish barmaqtıń úshinshi buwını biraz páste, bas barmaqqa tiykarlangan bolıwı kerek. Shep qol alaqańı dástke tiymewi kerek, (6-Qosımsha).

Shep qoldıń bas barmaqтан basqa qalǵan barmaqları yarım dóńgelek túrinde kórinip perdeniń janında júredi. Duwtar sestiniń tazalıǵı, barmaqlardıń perdelerge tuwrı qoyılıwı hám sımlardı qanday kúsh penen basıp shertiliwine baylanıslı boladı.

Shep qol barmaqlarınıń tártip nomerleri

1. Kórsetkish barmaq.
2. Orta barmaq.
3. Juwan barmaq.
4. Jimjiloq.

Bas barmaq «b» háribi menen belgilenedi. Duwtarda bul barmaq, tek ekinshi tardı basıwda qollanıladı.

Oń qol bileǵiniń ortası duwtar shınaǵınıń (korpus) qırına qoyıladı.

Qol barmaqları tarlar ústinde búgilgen halda erkin uslap, sımlarǵa qaqqpaqtıń ústinen urıp shertiledi, (7-Qosımsha). Shertiwdi úyretiwdе оqıwshınıń seziw ritmi еń áhmiyetli faktorlardan biri. Ritm degenimiz – hár túrli uzınlıqtaǵı notalardıń izbe-izlik penen úzilip shertiliwi bolıp esaplanadı [42].

Oqıwshıǵa ritm túsiniğinde sanaw úlken rol oynaytuǵınlıǵın jaqsılap túsindiriw talap etiledi. Sanaw birliği ushın, álbette, sherek notadan alınadı. Oqıwshı notalardıń uzınlıqların anıǵın biliw ushın tómendegi kestelerдеgi notalardı úyrenip yadlap alıwı shárt (8-Qosımsha).

2.2.-§.Oqıwshılarda duwtar saz áspabında atqarıwshılıq texnikasın rawajlandırıw usılları

1)Ses shıǵarıw usılları;

Duwtarda dawıs shıǵarıw oń qol barmaqları menen sımlardı páske hám joqarıǵa urıw arqalı ámelge asırıladı. Barmaqlar erkin hám bir tezlikte hárekette bolıwı kerek. Páske kórsetkish barmaq penen hám joqarıǵa bas barmaq penen dást (zarb) beriledi, bull eki barmaq bir-biri menen biraz jaqınlaw bolıp, joqarı qaray urǵanda bas barmaq, kórsetkish barmaqtan biraz shep tárepte boladı. Bunday shertiw usılı Oddiy zarb dep ataladı hám tómendegi belgiler menen belgilenedi.

K – oń qoldıń korsetkish barmaq penen páske qarap shertiw belgisi.

B – oń qolda bas barmaq penen joqarıǵa qarap shertiw belgisi, (9-Qosımsha).

Notalardıń duwtarda jaylasıwın úyrenip alıp, túrli sozımlıqqa iye bolǵan notalardı takt ólshemlerin hám sanap úyrenennen keyin 1-shınıǵıwdı úyrene baslaw kerek. Bunda Lya hám Mi sımında ashıq tarlardan páske joqarı shertiledi. Notalardıń ústine qoyılatuǵın belgileri: bul – **K** – páske **P** - degen **B** – joqarıǵa **V** degen belgileri. Jazılǵan notalardıń astına saqlaw belgileri qoyıladi. Mısalı «bir», «i» h.t.b. Birinshi shınıǵıwdagıday Ekinshi shınıǵıwdada ashıq sımlarda shertiliwi kerek. Bunda páski Mi notası ózgermesten shınıǵıwdada Lya sımındaǵı Si hám Do notaları duwtardıń ekinshi hám úshinshi perdelerinde barmaqlar menen basılıp shertiledi. Úshinshi shınıǵıwda ekinshi shınıǵıwdagıday dawıslardan ibarat bolıp, onı shertkenimizde birinshi hám ekinshi shınıǵıwlarındaǵı kórsetpelerden paydalanamız. Tórtinshi shınıǵıwımızda duwtardıń ekinshi sımındaǵı úshinshi perdedegi Sol notası bas barmaq «b» penen basılıp shertiledi. Besinshi shınıǵıwda sherek hám yarım sozımlıqqa sozılatuǵın notalar ushıraydı [43].

«**K**» - belgisi dást penen páske shertip sherek notanı «bir» «i» dep yarım notanı «bir» «i» «eki» «i» dep sanaw kerek, (10-Qosımsha).

Pauzalar: Muzıkada toqtaw belgisi pauza dep ataladı. Dawıslar sıyaqlı pauzalarda hár qıylı sozımlıqqa iye. Notalardıń sozımlıǵın jazıw ushın qansha belgi bolsa, pauzalarda sonsha belgige iye. Mısalı tómendegi tablicadagıday. (11-Qosımsha).

Tiyisli sozımlıqqa iye notalar qanday sanalsa, pauzalarda sonday bolıp sanaladı. **Shtrixlar:** Muzıka ásbabında dawıs shıǵarıw usılı shtrix dep ataladı. Shertip atırǵanımızda qanday shtrix tańlap alıw shıǵarmalarǵa túrlishe xarakter hám jaǵımlı dawıs beredi. Joqarıda biz kóp ushırasatuǵın oddiy zarb usılı menen tanıstıq. Bul usıldan basqa duwtarlarımızda kóp tez-tez qollanılıp turatuǵın usıllar bar, (9-Qosımsha).

2)Ses shıǵarıw texnikası

Ses – bul adamǵa tásir etiwshi qural. Adam anatomiyasınıń belgili bir sestı adam ózine esitiw múshesi (apparatı) arqalı qabıl etedi. Ulıwma sesler ekige bólinedi: shawqım sesler hám muzıkalı sesler. Muzıkalı sesler bir qatar qásiyetlerge iye. Olardan sestıń bálentligi, temri (reńi), kúshi, sozımlıǵın aytıwǵa boladı. Sestıń esitiliw kúshin dinamika dep ataydı. Sestıń bálentligi terbelgen deneniń terbeliw jıyiligine baylanıslı boladı. Adamnıń qulaǵı 16-20 Gc-20000 Gc deyingi terbelislerdi sezedi. Gerts – bul deneniń bir sekundta terbelgeniniń sanı boladı. Ses shıǵarıw ústinde islew hár túrli hám hár muzıkalıq ásbabta túrlishe boladı. Ses ústinde islew ásbabtıń tembri, dinamikası hám shtrixları ústinde bolıp tabıladı. Ses ústinde islew nátiyjeli bolsa, ses mádeniyatın payda etedi. Sestıń mádeniyatın dinamikalıq, shtrixlıq, nama beriw usılların tereń iyelegennen keyin payda boladı. Muzıkalıq sestıń ulıwma qásiyeti – bul tıńlawshıǵa emociyalıq tásir etip, onıń sezimlerin oyatıp, hár qıylı obrazlardı onıń kóz aldına keltiriw boladı.

3)Duwtardı sazlap úyreniw hám tarlardı tańlap biliw

Duwtardıń eki tarı bolıp qanday nama atqarılıwına qaray bas (kvartaǵa) perdege orta (kvintaǵa) perdege geybir waqıtları oktavaǵa hám qos tarǵa (unisonǵa) sazlanadı. Duwtardıń birinshi tarın fortepiano, chan yamasa bayanǵa qarap sazlaw kerek, ol kishi oktavanıń «lya» dawısına birdey dawıs beriw kerek. Ekinshi tarı namanıń qaysı sazda shertiliwine qarap sazlanadı. Eger bas perdede shertiliwi kerek bolsa onda ekinshi tarı ekishi oktava «Mi» sestine teń sazlanadı. Al orta perdede shertiletuǵın bolsa kishi oktavanıń «Re» sestine teń qılıp sazlanadı. Eger bas perdede shertetuǵın bolsaq, ekinshi tar birinshi tardıń besinshi perdesin shep qol barmaǵı menen basqanda shıqqan dawısqa teń bolıwı kerek. Eger orta

perdede shertetuǵın bolsaq, ekinshi tar birinshi tardıń jetinshi perdesin shep qol barmaq penen basqanda shıqqan dawıs birdey bolıwı kerek. Duwtarǵa jipek tar, kapron tar, yamasa ishek tar taǵıladı[40].

4)Duwtar dástleri (zarb) hám olardıń jazılıw belgileri

- 1.Yakka zarb – bul kórsetkish barmaq penen páske urıp shertiledi.
- 2.Shertma zarb (bratsanie). Bunda duwtar tarların tek kórsetkish barmaq penen tómenge joqarǵa urıp ses shıǵarıldı. Belgileniwi P .
- 3.Odiy zarb - 4,3,2,1 Barmaqlar menen hám bas barmaq penen.
- 4.Teskari zarb – bul dáste bilek penen páske bas hám kórsetkish barmaqlar menen joqarǵa jáne bilek páske bas hám kórsetkish
5. Pitstsikato (Shimdib shertiw) atqarıw usıllarında birewlik hám ekewlik pitstsikato shertiw usılları bar. Birewlik usılda barlıǵın bas barmaq penen páske shertiw bolıp Pizz P.P.P usınday belgiler menen belgilenedi. Ekewlik de bolsa bas barmaq hám kórsetkish barmaqlar menen tómén joqarǵa shertiledi. Belgileniw belgisi P,V,P,V.Pittstsikato usılında tek bir dawıslı notalar shertiledi.
6. Bilak zarb – Bul usılda tek páske shertiledi. Bas barmaq hám kórsetkish barmaqlarsız qalǵan úsh barmaq penen páske shertiledi,
7. Terma zarb – bunda kórsetkish hám bas barmaq páske hámde bas hám kórsetkish barmaqlar tegis joqarǵa shertiledi.
8. Rez (Trimolo). Duwtar shertkenimizde eki turli rezden paydalanıwımız múmkin. Birinshisi kórsetkish barmaq járdeminde tómén joqarǵa bir tegiste shertiliwi. Ekinshisi terma zarb ushın tezlestiriw arqalı rezdi payda etiw.
9. Qos zarb. Bunda tómenge urıp shertiw aldınan bas barmaq penen sol Dawıstı qaǵıp urıp shertiledi, jazılıwı.
10. Ufori zarb. Bul usıl duwtarda júdá kóp qollanıladı. Jazılıwı tómendegishe bolıp jazıladı, (12-Qosımsha) [46].

2.3. - §. Duwtar saz áspabın atqarıwda oqıwshılarga muzikalıq sawattı úyretiw usılları

Noqatınıń oń tárepine qoyılǵan noqat nota sozımlıǵın bir yarım ese, yaǵnıy noqattan aldın kelegen notanıń jáne yarım sozımlılıq muǵdarında kóbeygenligin kórsetedi. Mısalı: (13-Qosımsha). Eger pauzalırdıń da oń tarepine noqat qoyılsa olarda sozımı boyınsha ózlerine teń bolǵan notalar siyaqlı bir yarım ese arttırıladı. Mısalı: (13-Qosımsha). Liga – ápiwayı belgi ol nota sozımlıǵın arttırıw ushın xızmet qıladı. Liga bálentligi birdey bolǵan jaqın notalardı bas bólimine qoyıladı. Mısalı: (13-Qosımsha). Liga nota jazıwında basqa mánide de qollanıladı. Liga bir yamasa bir neshshe taktlar dawamında kóp notalardı birlestirip kelse, bir-birine baylanıslı túrde shertiw kerekligin kórsetedi. Bunı Ligato dep aytadı. Bul kóbinshe trimolo usılında shertiledi. Mısalı: (13-Qosımsha).

Bunnan basqa stakkato (ayırım) usılıda bar. Stakkato ligatonnıń kirisi bolıp bul usılda hár bir notanı páske qarap úzip sekirtip shertiledi. Stakkato nota ústindegi belgi noqat penen belgilenedi. Mısalı: (13-Qosımsha).

1)Applikatura, Poziciya

Muzıka ásbabın shertiwde barmaqlardıń jaylasıwı hám olardıń izbe-iz almasıp turıw tártibi – applikatura dep ataladı. Applikatura noqatınıń joqarısına qoylatuǵın cifrlar menen belgilenedi. Tuwrı hám qolaylı applikaturanı tańlap alıw muzikalıq shıǵarmalardı atqarıwda járdem beredi. Sonday-aq duwtar dástesinde barmaqlardıń erkin háreketlesiwinde járdem beredi. Tábiyǵıy hám qolay applikatura qoldı ornınan qozǵalmastan qońsı notalardı jaqın barmaqlar menen basıw principlerine tiykarlanadı. Mısalı: (14-Qosımsha).

Melizler (qashırım bezew). Tiykargı namanı bezewshi qosımsha melodiya túrleri melizm delinedi. Melizmler ózinen aldınǵı nota sozımı esabınan atqarıladı. Olar arnawlı belgiler menen belgilenedi. Bul belgilerge tómendegiler kiredi. Forshlag – aldınǵı zarb qısqa uzın forshlag bar(14-Qosımsha). Qısqa forshlag tiykargı nota sozımı esabında aldınǵı nota sozımı esabında da shertiledi. Uzın forshlag tiykargı nota sozımlıǵınıń yarımı esabına atqarıladı. Qos forshlag – izbe-iz jaylasqan eki qısqa forshlagtan turadı. Ol ózinen aldınǵı dawıs esabına júdá qısqa

atqarıladi. (14-Qosımsha). Trel – tiykarǵı dawıstı qońsı joqarǵı dawıs penen almasıp turıwı bolıp tabıladi. Trelдің sozımın joqarsına trel **tr** belgisi qoyılǵan notanın sozımına teń, (14-Qosımsha). Mordent – yamasa Mordent járdemshisi dawıs hám tiykarǵı dawıstı qaytarıw bolıp tabıladi. Kesip ótilgen sıızıq túri joqarǵı járdemshi dawıs ornına páski dawıs alınıwı kerekligin kórsetedi. Mısalı: (14-Qosımsha).

2)Dawıs kúshlerin kórsetiw belgileri

Shıǵarmanı sezimli hám tásirli esitiliwi ushın atqarıwda dinamik ottenkalar – nyuanslar qoyıladi.

Tiykarǵı dinamik ottenkalar tómendegishe belgilenedi.

Belgisi	Mánisi	Oqılıwı
f	forte	qattı
p	piano	ásten
mf	metstsoforte	ortasha qattı
mp	metstsopiano	ortasha ásten
>-V	aktsent	urıw, qaǵıw
	krechcendo	qattılastırıw
	diminuendo	ástenlestiriw

3)Poziciya

Poziciyanı anıqlaw barmaqlardı jıynaw menen baylanıslı. Mısalı, duwtar primada atqarıwshı Lya sımında shep qolınıń 1-shi hám 4-shi barmaqların aladı, sonlıqtan poziciyanı anıqlaw kvarta jıynaw tiykarında júritiledi, (15-Qosımsha). Duwtar sekunda, duwtar alt, duwtar tenor ásbapları shep qolda 1-shi hám 4-shi barmaqları bir tarda tertsiya intervalın aladı. Duwtar alta, joqarıda ayılǵan barmaqlardı jıynaw túsiniǵi ózlestirilgennen soń, duwtar ásbaplarında poziciyalar kestegin úyreniw kerek, (16-Qosımsha).

Еń кóp ushırasatuǵın muzikalıq terminlerdiń qısqaşa

Jazılıwı	Oqılıwı	Mánisi
Acclerando	Achchlerando	Tezlestiriw
Andante	Andante	áste-aqırın, asıqpa
Allergo	Allegro	jedellestirip
Animato	Animato	janlandırıp
Alegretto	Allegretto	janlıraq
A tempo	a tempo	aldıńǵı tempke qaytıw
Con grazia	Kongratsiya	jılwalı
Dolce	Dolche	názik
Fine	Fine	tamam
Largo	Largo	júdá zor
Legato	Legato	baylanıslı
Lento	Lento	áste, júdá áste
Meno mosse	Meno mosso	ásterek
Moderto	Moderto	asıqpay
Poco a poco	poco a poco	az-az
Presto	presto	tez, janlı
Ritenuto	ritenuto	toqtap ásteletip
Subite	subite	tosattan, birden
Vivace	vivache	tez, tirishe
Vivo	Vivi	janlı, shadlıq penen

Ekinshi bap boyınsha juwmaqlar

Oqıwshılardı duwtar saz ásbabına qızıqtırırda jeke kóz-qaras úlken áhmiyetke iye. Bunda kóz-qaras degenimizde – oqıwshınıń rawajlanıwına keri yamasa jaqsı tásir etetuǵın faktorlardı esapqa alıw bolıp tabıladı. Jaqsı qásiyetlerdi rawajlandırıp bekkemlew, al jaman qásiyetlerdi joq etiw hár bir adamnıń ózine baylanıslı boladı. Balanıń qásiyetlerin yaǵnıy psixalogiyalıq qásiyetlerin úyrenip alıw kerek. Eger biz dıqqat penen qarasaq, dúnyada psixikası teń bolǵan eki adamdı taba almaymız. Oqıwshılardıń bir-birinen ayırmashılıǵı – bul olardıń qızıǵıwshılıǵına baylanıslı boladı. Qızıǵıwshılıq olardı hár qıylı iskerlikke tartadı. Keleshekte qánigeli sázende bolaman degen bala, tiykarınan, muzıkaǵa, ádebiyatqa, kórkem ónerge, belgili atqarıwshılardıń ómir tuwralı maǵlıwmatlarǵa qızıqtırır kerek. Aldıǵa qoyılǵan maqset anıq bolsa, wazıypasın orınlaw sezimleri kúndelikli miynet penen birgelikte bolsa ortasha uqıplı ballada jaqsı sazende jetilisiwi múmkin. Qızıǵıwshılıq, uqıplılıq darımlıqtan basqa balalar bir-birinen emottسیونallıq qozıwshılıǵı menen ajıraladı. Bul jeke uqıp psixalogiya ilimindegi temperamentlerge baylanısıp ketedi. Sonlıqtan eń dáslep oqıwshınıń morallıq qásiyetin, onıń jámiyetlik jumıslarǵa qatnasın, semiyalıq jaǵdayın, jaqın dosları hám bos waqtın qalay ótkeretúǵının biliw kerek.

Oqıwshılardı duwtar prima saz áspabın shertip úyretiwdi qızıqtırǵanıımızda álbette oqıtıwshınıń roli úlken áhmiyetke iye. Sebebi balalarǵa sol duwtardıń dawısların ondaǵı naǵısh hám nalaları hár qıylı dástlerdi kórsetip shertip beriw balalardı duwtar shertiwge qızıqtırırdań birden-bir jolı bolıp esaplanadı. Balalardı jáne de qızıqtırırda, tereńirek úyretiwimizde – duwtardıń dúzilisin, duwtardı úyreniw usılların, kelip shıǵıw tariyxın, uslaw, otırır qádelerin úyreniw áhmiyetli orın tutadı. Balalar muzıka hám kórkem óner mekteplerinde duwtar qánege oqıtıwshı sabáǵın oqıtıwdan basqa, sabaqtan tısqarı jumısların alıp baradı. Duwtar sazlarınıń atqarılıwı procesinde waqıtları onıń ayırım dásleri, qayırımlar bir-birine uqsap bolıp ketedi, waqıttıń ótiwi menen olar sázendeniń yadınan kóterilip ketiwi qáwipi de tuwadı, soǵan baylanıslı basqa elementler de aralasıp ketiwi múmkin. Bul aljasıqlar xalıqtıń milliy muzıkasın úyreniwdegi qáteliklerde úlken

koncertlerde usı aljasıqlar ushırasıp turadı. Al, bul namalardıń notaǵa túsiriwine baylanıslı joqarıda kórsetilgen hár bir ses, hár bir ırǵaq óz orınlarına túsip móhirilenip baradı. Joqarıda aytilgan barlıq qıyınshılıqlar tıym salınıp olarǵa qalıplesken muzıka qollanbası bolıp xızmet etetuǵını menen bahalı. Sonıń menen birge bul notalastırılǵan saz hám namalardı jer sharınıń qálegen noqtasındaǵı muzıka menen qızıǵıwshı qánigeler aljaspay oqıy alıwına, atqarıwına hám tereńnen túsiniwine múmkinshilik tuwadı. Bunıń ózi de sázende shertken xalqımızdıń milliy muzıkasın jáhán saxnasına alıp shıǵıwǵa járdem beredi. Qayta islegen (rekonstrukciya) duwtarlar túri. Búgingi kúnde duwtar klasslarında 4 túri qollanılıp kelmekte. Bular: Duwtar tenor, Duwtar alt, Duwtar sekunda, Duwtar prima, Duwtar bas. Duwtar prima – bul ásbapta A.İ.Petrosyanc hám U.Zufarovlar tárepinen dombıraǵa uqsas túrde qayta islenip xromatik perdeler menen ajratılǵan birinshi aktava lya-mi ge sazlandı. Jazılıwı boyınsha estiledi. Duwtar primada dúnya kompozitorlarınıń shıǵarmaları hám xalıqlıq namaları da atqarıladı.

Duwtar sekunda – bul duwtarda A.İ.Petrosyanc tárepinen qayta islenip, xorezm duwtarı kórinisine hám ólshemine uqsas boladı[58]. Onı kishkene oqıwshılardı muzıka mekteplerinde kvarta túsirip alt sazı menen úyretilse júdá qolay boladı. Duwtar sekundanı orkestr hám ansambllerinde de qollanıw múmkin. Sazlanıwı bir aktava re-sol, duwtar tenordan eki aktava pás esitiledi. Duwtar alt – bul duwtar A.İ.Petrosyanc tárepinen qayta islenip xromatik perdeleri aǵashtan yamasa ebonitten oyıp ornalastırılǵan. Duwtar alt jazılıwına qaraǵanda bir aktava pás esitiledi. Lya-mi yamasa lya-re kvarta-kvinta bir aktava notalarına sazlanadı. Tarları 0,6 yamasa 0,5 mm juwanlıqtaǵı sintetik kapronlardan boladı. Bul ásbapta ózbek klassik muzıkaları, qońsılaxalıqlar kompozitorlarınıń shıǵarmaları da atqarıladı. Bul duwtar orkestr hám ansamllerde atqarıw ushın arnalǵan.

Duwtar tenor – qádimgi diatonik duwtar perdeleri ishek jipler menen baylap ajratılǵan, qulaqları aǵashtan islenip, tut, goza teregi, erik hám basqa aǵashlardan jasaladı. Sazlanıwı jazılıwına qaraǵanda bir aktava pás esitiledi. Kishi oktava re-lya yamasa re-sol notalarına sazlanadı. Házirgi waqıtta bul duwtarda milliy klassik shıǵarmalardan basqa jáhán kompozitorları shıǵarmaların da atqarıwǵa boladı.

Sebebi perdeleri xromatiklestirilgen. Shertiwdi úyretiwde oqıwshınıń seziw ritmi eń áhmiyetli faktorlardan biri. Ritm degenimiz – hár túrli uzınlıqtaǵı notalardıń izbe-izlik penen úzilip shertiliwi bolıp esaplanadı. Oqıwshıǵa ritm túsiginde sanaw úlken rol oynaytuǵınlıǵın jaqsılap túsindiriw talap etiledi. Sanaw birligi ushın, álbette, sherek notadan alınadı. Oqıwshı notalardıń uzınlıqların anıǵın biliw ushın tómendegi kestelerdegi notalardı úyrenip yadlap alıwı shárt. Duwtarda dawıs shıǵarıw oń qol barmaqları menen sımlardı páske hám joqarıǵa urıw arqalı ámelge asırıladı. Barmaqlar erkin hám bir tezlikte hárekette bolıwı kerek. Páske kórsetkish barmaq penen hám joqarıǵa bas barmaq penen dást (zarb) beriledi, bull eki barmaq bir-biri menen biraz jaqınlaw bolıp, joqarı qaray urǵanda bas barmaq, kórsetkish barmaqtan biraz shep tárepte boladı. Bunday shertiw usılı Oddiy zarb dep ataladı hám tómendegi belgiler menen belgilenedi.

Noqatınıń oń tárepine qoyılǵan noqat nota sozımlıǵın bir yarım ese, yaǵnıy noqattan aldın kelegen notanıń jáne yarım sozımlılıq muǵdarında kóbeygenligin kórsetedi. Muzıka ásbabın shertiwde barmaqlardıń jaylasıwı hám olardıń izbe-iz almasıp turıw tártibi – applikatura dep ataladı. Applikatura noqatınıń joqarısına qoyılatuǵın cifrlar menen belgilenedi. Tuwrı hám qolaylı applikaturanı tańlap alıw muzıkalıq shıǵarmalardı atqarıwda járdem beredi. Ekinshi bapta biz Duwtar, duwtar prima saz áspabında atqarıwshılıq sheberligin oqıwshılardıǵa úyretiwdiń usılları.

III-BAP. DUWTAR SAZ ÁSPABÍNDÁ ATQARÍWDA OQÍWSHÍLARDÍN ÚYRETIWDÍN NÁTIYJELIGINÍN ASÍRÍWDA TÁSIRI

3.1. - §. Oqıwshılardı duwtar shertiwde shınıǵıwlar menen islesiwdiń usılları

Sabaq unamlı hám nátiyjeli bolıwı ushın oqıwshıǵa bilim beriw jollarınıń eń tásirli túrlerin izlep tabıw kerek. Bundaǵı qoyılǵan maqset, tárbiya hám oqıwshınıń jasına baylanıslı bolǵan ózgeshelikler esapqa alınıwı kerek. Duwtar sazın shertiwdi úyretiw usılları hár túrli boladı.

Úy tapsırmasın teksergenimizde;

1) Tıńlap kóriw usılı (shıǵarmanıń barlıǵın yamasa onıń bir bólegin);

2) Oqıwshınıń awızeki bergen sáwbeti (islegen jumısı haqqında sáwbet, yamasa muǵallımınıń sawallarına juwap beriw. Taza tapsırmanı bergende basqa usılları qollanıladı). Mısalı:

1) Kórsetpe beriw usılı (tapsırmanı awızeki túsindiriw, duwtar saz ásbabta atqarıw sheberligin shertip kórsetiw menen yamasa tek shertip kórsetiw arqalı).

2) Shınıǵıw islew usılı. Oqıwshıǵa kerekli bolǵan kónlikpelerin tárbiyalaw ushın sabaqtıń bir bólegin azlı-kem ózinshe isletiw, aldın-ala qalay islew kerekligine kórsetpeler beriw kerek. Bul kórsetpelerge kórkemlik yamasa texnikalıq jaqtan bolǵan kemshilikler, ritm ózgeshelikleri, applikaturaları saylap alıw qusaǵan kórsetpeler yamasa shıǵarmanıń bir bólegin hár qıylı atqarıp kóriw usılları. Bul jaǵdayda oqıwshınıń erkin hám iske túsip tazadan payda bolǵan kónlikpeleri bekkemlenedi.

Duwtar atqarıp úyreniwde meniń usılım kóp qollanıladı. Bul usıl ózin haqlap keldi, biraq ol basqa usıllar menen birge qollanıwı kerek. Shınıǵıw usılın qollanǵanda basqarıw, baǵdarlama beriw hám baslama pútkilley muǵallım tárepinen boladı. Sabaqta muǵallım oqıwshıdan kórkemlik hám texnikalıq qıyınshılıqlardı jeńiwdi talap etedi, olardıń bekkemleniwine járdemlesedi.

Eger shıǵarmada kórkemlik yamasa texnikalıq qıyınshılıqlar kóp bolsa, olardı bir sabaqta ózlestirmey qalǵanın úyge tapsırıp jiberiwge boladı. Biraq muǵallım onıń jolların oqıwshıǵa túsindirip beriw kerek.

Shınıǵıw usılın hár qıylı ótkeriwge boladı. Mısalı: muǵallım hár saparı qaytalawda oqıwshıǵa anıq nátiyjeligin aytıp turadı. Basqa jaǵdaylarda oqıwshını toqtatıp, onıń qátesin aytadı yamasa shertiwdiń barısında jónekey pikir aytıp baradı. Bul usıllar muzikalıq pedagogikada baǵdarlawshı kórsetpeler, jónekey pikir kórsetiwler, dúzetiw ushın toqtatıwlar dep ataladı. Bulardıń barlıǵı bir-biri menen tıǵız baylanısta bolıp shınıǵıw usılında birge qollanıladı.

Baǵdarlawshı korsetpelerde muǵallım oqıwshınıń aldına belgili máselelerdi qoyadı. Bular shınıǵıwdıń dinamikası, texnikası, ses shıǵarıw tárepleri bolıwı múmkin. Pikir aytıw tez hám óz waqtında bolıwı kerek. Sonda oqıwshı shertiwdi toqtatpay qátelerdi dúzete aladı. Mısalı: bir takt burın shıǵarmanıń dinamikasınıń ózgeretuǵının aytıp yamasa aktsenttiń keletuǵının aytıwǵa boladı. Sonıń menen birge oqıwshını júdá kóp eskertiwler menen onıń dıqqatın pıtıratıwǵa bolmaydı. Bul jónekey kórsetpelerdi oqıwshınıń dıqqatı tolıǵı menen shıǵarmanı shertiwge baǵıshlangan waqtında islewge boladı. Eger anıq dıqqatı shıǵarmaǵa júdá qattı baǵıshlangan bolsa, yaǵnıy onıń barlıq sezimleri shıǵarmaǵa berilgen bolsa, jónekey kórsetpelerdi islemey usıldı ózgertiw yamasa tezlikti páseytiw kerek. Shertiw waqtında jónekey kórsetpelerdi qol háreketleri menen de islewge boladı: dirijyorlıq usılı yamasa basqa háreket penen qattı shertiwdi, aktsent beriwdi kórsetiwge boladı. Kórsetpeler oqıwshınıń barmaq yamasa qol háreketlerine aralasıw arqalı bolıwı múmkin. Mısalı: barmaqtı jılistırıw, qolın sekirti w qusaǵan korsetpeler bolıwı múmkin. Jónekey kórsetpelerdi saz áspabta qosılıp shertip yamasa dawıs penen aytıp aparıwǵa boladı. Bir jaǵdaylarda jónekey kórsetpelerdi takt sanaw yamasa ritmikalıq súwretti dawıslap aytıw menen islewge boladı. Taktlardı sanaw, sozıńqı hám dinamikaǵa sáykes bolıwı múmkin. Áste shertkende áste sanap, qattı shertkende qattı sanap hám taǵı basqa. Eger oqıwshı sanap bilmese, ol muǵallım menen birge dawısın qosıp sanap úyreniwi kerek.

Dúzetiwshi toqtatıwlar usılın qollanganda qáteler tosattan hám bekinisken bolıwı múmkin. Bekinisken qátelerdi dúzetiw kóp waqıttı talap etedi, al jiyi-jiyi toqtatıwlar oqıwshını alıratıp, onıń dıqqatın bólip ziyan etiwı múmkin. Oqıwshınıń mashqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın joǵaltıw ushın onı qısqa eskertiw menen toqtatıp qátesin túsindiriw kerek. Dúzetiwshi toqtatıwdı paydalanbastan burın shıǵarmanı tolıǵı menen kóriwi kerek hám ondaǵı oqıwshınıń dıqqat bóletuǵın orınların belgilew kerek. Usı jaǵdayda baǵdarlawshı kórsetpeler birinshi jobaǵa shıǵıp oqıwshı óziniń nátiyjelerin ózi bilip toqtap olardı dúzetiwi kerek. Eger oqıwshı qátelerin sezbe, onı muǵallım toqtatadı.

Qáteliklerdi qayta-qayta tákirarlaw arqalı hár saparı jaqsılaw atqarıw menen dúzetiw kerek. Tájiriyyede shertip kórsetiw usılı kóp qollanıladı, bunda kóp ǵap aytpay tek: «Bılay shertiw kerek» dep aytqan jeterli boladı. Bunday kórsetiw oqıwshına quwatlaydı. Shıǵarmanı tallap túsindiriw ústinde islegende oqıwshını qayta-qayta toqtatıwdıń qájeti joq, sebebi toqtatıwlar shıǵarmanıń tolıq esitiliwin, onıń pútinligin joǵaltadı. Sol sebepli shıǵarmanı shertpesten burın oqıwshıǵa kórsetpeler beriw kerek. Eger kórkem shıǵarmanıń texnikalıq qıyınshılıqları bir neshe tákirarlawdan keyin ózlestirilmese, onda tákirarlawdı toqtatıw kerek, sebebi, qátelikler bekinisip qaladı. Bulardı dúzetiw ushın muǵallım fakturanı yamasa temptı ózgertiw arqalı shıǵarmanı ózlestiriwge boladı. Bunday úyretiwdiń barlıq túrleri kiretuǵın sabaqlardan tısqarı muǵallım sabaqtı tek bir máselege baǵıshlawı múmkin, mısalı, úy jumısların tekseriw yamasa jańa materialdı ózlestiriw qusaǵan. Biraq bunday sabaq anda-sanda tek oqıwshınıń jeke qásiyetlerine baylanıslı bolıw múmkin. Oqıwshını texnikalıq jaqtan rawajlandırıw tuwrı basqarıw hám úyretiwi bir qansha jaǵdaylarǵa baylanıslı boladı. Birinshi sabaqtan baslap muǵallım oqıwshınıń durıs otırıp ásbabtı qádege sáykes uslawına áhmiyet beriwimiz kerek. Stulda otırǵanda oqıwshı sonıń úshen eki bólegine otırıwı kerek. Otırǵısha otırǵanda oqıwshı ayaqların erkin baǵdarda qádege sáykes qoyıwı kerek. Bunday otırıw onıń ózine erkin seziwine múmkinshilik beredi. Hár qanday qolaysızlıqlardı oqıwshı muǵallımniń járdemi saplastırıwı kerek.

Oqıwshınıń jetiskenlikleri onıń qollarınıń qurılısına da baylanıslı boladı, biraq qollardıń sırtqı kórinisi arqalı olardıń texnikalıq múmkinshiliklerin biliwge bolmaydı. Teń kórinisli yamasa kúshli qollar teń, iyilgish yamasa shaqqan bolıp kele bermeydi. Oqıwshı óziniń tayarlıqlarınıń mazmunın hám pishimin ózi baqlawı kerek. Bunday tayarlıqta ózin-ózi tekserip barıw qásiyeti júdá áhmiyetli. Oqıwshı óz qáteliklerin sezbe, sol qáteliklerdiń bekinisip ketiwine alıp ákeledi. Shınıǵıwlardı (Gamma etyudlar) shertkende dem alıp turıwı kerek, sebebi úziliksiz kóp tayarlanıw texnikanı joq qıladı. Hár bir 45 minut tayarlıqtan keyin 10 minut dem alıw kerek. Shınıǵıw procesi bul dóretiwshilik hám izleniwler procesi boladı. Sol sebepli barlıq waqıt psixalogiyanıń faktorlarında: dıqqat, sana, eles, sezimlerdi esten shıǵarmaw kerek. Dıqqatsız tayarlanıwdıń paydası joq, háttegi, ol ziyan boladı. Oqıwshınıń ózi shıǵarmanıń qıyın jerlerin anıqlap, olardı bólek elementlerge bólip ózlestirgeni jaqsı nátiyje beredi. Belgili texnikalıq shınıǵıwlardı kóp mártebe tákirirlaw arnawlı atqarıwshılıq texnikalıq qásietlerdi payda etedi hám rawajlandıradı, yaǵnıy anıqlıq, avtomatlıq (oylasıwsız) hám isenimlilikni payda etedi.

Shınıǵıwlar, gammalar hám etyudlar ústinde islew

Atqarıwshılıq sheberlikti iyelewge gammalar, shınıǵıwlar hám etyudlar úlken áhmiyetke iye. Shınıǵıwlar bul ózgeshe sapa menen qadaǵalangán qollardıń shınıǵıwına arnalǵan hár qıylı muzikalıq dúzilisler. Olar iyilgish, iykemlik, tezlik, shaqqanlıq qusaǵan qásiyetlerdi payda etip hám rawajlandırıw ushın shertiledi.

Shınıǵıwlardıń atqarıwshılıq sheberlikti rawajlandırıwdaǵı áhmiyeti júdá úlken bolıp, bular aralıq intervalı keń perdelerge sekirip shertiw qıyın applikaturalardı ózlestiriw ushın arnalǵan shınıǵıwlar, qıyın usıllı shınıǵıwlar. Hár túrli atqarıw bezegi – melizmlerge bay bólimin shınıǵıwlar bolıp tabıladı.

Duwtar primada, duwtar altta, duwtar sekundada tómendegidey gamma hám shınıǵıwlardı shertiwge boladı. Mısalı Shınıǵıwlar: (17-Qosımsha). Etyudtıń wazıypası – shınıǵıwlarda payda bolǵan kónlikpelerdi bekkemlew boladı. Etyudlar texnikalıq hám etyud – pesalarǵa bólinedi. Texnikalıq etyudlar belgili bir kónlikpeni bekistiriw ushın kerek boladı. Etyud – pesalar texnikalıq kónlikpelerdi

bekistiriw menen birge tereń, kórkem mazmunǵa iye boladı. Etyudtı tańlaǵanda onıń atqarıwshıǵa kerek bolǵan kónlikpelerdi payda etetuǵının názerde tutıw kerek. Baslawısh balalar menen etyudlardı úyrengende olardıń ishinde hár qıylı shtrixlardı qollanıw nátiyje bermeydi, sebebi balanıń dıqqatı pıtırap ketedi. Oqıwshınıń tez ósiwine hár qıylı texnikadaǵı etyudlardı beriw maqsetke muwapıq boladı. Mısalı: Gamma siyaqlı, har qıylı pishindegi, arpedjiolı, qos notalı, aktavalıq sekiriwleri bar, tirelpli, glisondo h.t.b. túrdegi etyudlardı beriw jaqsı boladı.

Etyudlardıń barlıǵın hár yarım jıllıqtıń basında belgilew kerek. Bunda hár bir oqıwshınıń jeke muzıkalıq uqıpları esapqa alınıwı kerek boladı. Biraq qansha jaǵdaylarda etyudlar kelesi waqıttı ushırasatuǵın kórkemlik qıyınshılıqlardı aldın ala alatuǵın boladı. Etyudlardıń bas maqseti – bul kórkem shıǵarmada ushırasatuǵın fakturalıq qıyınshılıqlardı ózlestiriw bolıp tabıladı. Oqıwshı ózi ózlestirgen etyudlardı klassta shertse onıń atqarıwshılıq shıdamlılıǵın payda etedi hám onı kelesi atqarıwshılıqqa kerek bolǵan ózin tutıp biliw, hawlıqbawǵa hám shıdamlılıqqa tárbiyalaydı. Etyudlarda belgili qıyınshılıqlardı ózlestiriwge járdem beretuǵın variantlar ishinen eń tiykarǵıları mınalar:

1. Metrikalıq variant – aktsentti kúshli úlesten kúshsiz úleske kóshiriw.
2. Dinamikalıq variant – sestıń kúshin ózgertiw.
3. Shtrixlıq variant – dóretiushiniń shtrixların qarama-qarsısına ózgertiw (mısalı: Legato ornına stakkato yamasa kerisinshe h.t.b).
4. Ritmikalıq variant – notalardıń sanın ózgertpey olardıń sozımlılıqların ózgertiw.
5. Basqa tonlıqqa ótkeriw – notasın ózgertip jazbastan bir ton yamasa yarım ton tómén yamasa joqarı shertiw.
6. Fakturanı ańsatlastırıw – dáslep eki nota ornına bir nota, tireldiń ornına forshlag alıp áste-áste oqıwshını texnikalıq qıyınshılıqlardı ózlestiriwge ákeliw.
7. Akkordlardı arpedjio qılıp shertiw yamasa kerisinshe.
8. Notalardıń qasına forshlaglardı qosıp shertiw. Mordent qosıp shertiw.

Sázende ushın joqarı texnika menen shertiw úlken áhmiyetke iye. Tek texnikalıq múmkinshiliklerdiń rawajlanıwı arqalı joqarı dárejeli atqarıwshılıqqa

erisiwge boladı. Joqarıda ayılğan gáplerdiń juwmaǵına kelsek, muǵallım oqıwshınıń hár tárepleme rawajlanıwına dıqqat penen qarap, onıń texnikalıq rawajlanıwın muzikalıq uqıbınıń rawajlanıwı menen barabar alıp barıwı kerek.

3.2. - §. Duwtar saz áspabında atqarıw sheberligin rawajlandırıwda

shıǵarmalardı talıqlap atqarıw usılları

«Gulzorda»- fantaziyası Zamanımızdın tanıqlı kompazitorlarınan biri Q.Komilovtıń dóretiwshilgine tiyisli shıǵarmalardan. Duwtar saz áspabınıń fortepiano menen qosıp atqarılatuǵın bul fantaziya janırına tiyisli. Kompozitor bul shıǵarmanı tez oyındaǵı saz áspabqa maslastırıp jaratqan. Yaǵnıy duwtar saz áspabında atqarıwshı oyındaǵı sesler tarannumnıń hawazı, desek boladı. Kompazitor duwtardıń ózine tartatuǵın, qıyın sesler uyǵınlıǵı fortepiano menen jáne de janlılaw bolıwın kórsetiwge háreket etken. Sol sebepli shıǵarmasın fantaziya janırında jaratqan dese ájep emes. Kompozitor «Gúlzorda» shıǵarmasın tábiy jaǵdaydan kelip shıǵıp ańlatıwǵa háreket etken. Sol sebepli dóretpe tezligine qaray - úsh bólekli, bir-birine keri pátli quramda jazılğan. I- bólim «Moderate» pátı hám 4/4 te ólshemindegi kirisiw bólegi menen baslanadı. Tiykargı saz naması (solo) bolsa kirisiwden «Allegro» pátinde baslanadı[40]. Mısalı (18-Qosımsha).

Shıǵarma nama tiykarında tez hám janlı xarakterde. Nama áspab múmkinshiliklerinen kelip shıǵıp, teris hám sinkopali qaǵıwlar járdeminde atqarıladı. Baslanǵısh sesler uyǵınlıǵı duwtar qaǵıwlarınan teris qaǵıwda baslanadı jáne bul tezligine tán qaǵıwlar duwtarǵa jáne de ózine tartatuǵın hawazı shıǵaradı. Namanıń bul xarakteri hám de duwtarǵa qosılıp atqarılıwı fortepianonıń soraw hám juwap háreketlerinde tezara baylanıs tez sawlelengen. Muzikalıq áspablar hawazınıń yamasa tábiyaat janlanǵanday boladı. II shı bólimi tezligi, 6/8 ólshemli eski ufor usılında, yaǵnıy saldamlı uforda atqarıladı. Kompozitor «Moderato» atqarıw pátı menen birinshi bólekke keri tárzde óz xarakterinde atqarıladı. Tiykargı namanıń qosılıwshısı menen aytısıwı birinshi bólimine salıstırǵanda namanıń tezligi hamde qaytarılıwı esabına keńeygen. Usınıń menen birge, tezrek jaǵdayına, salıstırǵanda saldamlılaw, lekin duwtardıń jeńil orınlanıwına saqlanıwı

atqariladi.(18-Qosimsha). II bólimniń oraylıq hámde úlken itibargá ılayıq tárepi, gezekpe-gezek keletuǵın kadentsiyaga tayarlaw bolıp tabıladı. Kadentsiya duwtardıń múmkinshiliklerin kelip shıǵıp kórsetiw, tıńlawshı menen jekpe-jek baylanısde bulish hám nátiyjede nama talqinini kórsetiw wazıypaların uzida jıynaǵan. Mısal (18-Qosimsha). Kadentsiya shıǵarmanıń juwmaqlawshı bólimindeǵı tiykarǵı tema menen aqırılanıwına alıp keledi. Juwmaqlawshı bólimde birinshi tiykarǵı bólimniń tempinde, bayramǵa say ruhda atqarıwılıwı menen xarakterlenedi. Kompozitor «Gúlzarda» fantaziyasın estrada simfonik orkestri qosılıwında duwtar ushın maslastırıp dóretkenligin jazǵan, keń kólemli hám potencialı bar. Sol sebepli onıń orınlanıwında buǵan itibar beriw hám ámel qılıw júdá zárúrli bolıp tabıladı. Muzıkalıq shıǵarma bul toplam avtorı tárepinen 1999 jıl Uzbekiston teleradiokompaniyası janındaǵı estrada simfonik orkestri qosılıwında atqarılǵan jáne bul jazıw radionıń altın fondında RDKS № 42096 (5, 51) nomer menen saqlanadı. Úzliksiz tárzde radio tolqınları arqalı esitiriledi.

«Duwtar navolari» belgili uzbek kompozitor F. Názarov arnawlı duwtar sazı ushın «Duwtar navolari» dep atalǵan shıǵarmanı 1977-1978 - jıllarda jaratqan. Onıń dáslepki atqarıwshıları Xamza atındaǵı Tashkent mámleketlik muzıka bilim yurtınıń hám Tashkent mámleketlik konservatoriyasınıń duwtar klasında tálim alıwshı studentler bolǵan. Shıǵarma fortepiano qosılıwında atqarıladı [46].

Házirgi kúnge shekem bul shıǵarma eki variantta atqarıp klinedi. Yaǵnıy 1984 jıl «IV Respublika jas atqarıwshılar tańlawı» ótkerilgen waqtında bul shıǵarma shártli shıǵarama retinde duwtarshılar programmasına kiritilgen edi. Kóp duwtarshılar qatarında men de bul tańlaw urıs qatnasıwshısı bolǵanlıǵı sebepli kompozitor Fattoq Nazarov penen birge shıǵarmanı jáne de bayıtıw maqsetinde jańa usınıslar tiykarında, shıǵarmaǵa bir qansha ózgerisler kirgiziwge miyasar bolǵan. Dóretiwshilik sheriklikten minnetdar bolǵan kompozitor maǵan: «Bul shıǵarmanı sizge baǵıshladım», dep aytıp ótken edi. Bul toplamǵa «Duwtar navolari» shıǵarması kompozitordıń aqırǵı variantı, yaǵnıy ekinshi variant jaǵdayında kiritilgen. Muzıkalıq úlgi dóretiwshi tárepinen 3 bólimli formaǵa

tiykarlanıp jaratılğan. Shıǵarma eki shettegi bólimleri orta bólimine keri xarakterge iye bolıp, shıǵarma ulıwma dramaturgik rawajlanıwına ózine tán keyip baxsh etedi.

Soǵan kóre I hám III bólimler «Allegro» pátinde 6/8 ólshemine tán ózine tartatuǵınlı, kewilli xarakterde jazılğan. Uzbekshe ózine tartatuǵınlı ufor usılına tiykarlangan bul dóretpe duwtardıń uzıǵa tán soqqı urıwları járdeminde guzal talkinin tabadı. Miynettiń duwtar hám fortepiano qosılıwı menen birge, onıń soraw-juwap xarakterindegi talqını haqıyqıy xalqana keyipti jaratadı. Kompozitor bul haqqındada duwtardıń atqarıw múmkinshiliklerin kórsetiw ushın atqarıwshıǵa úlken qolaylıqlar jaratqan. Sol sebepli shıǵarmanı túrlishe kórkemlik penen atqarıw múmkin, mısalı; (19-Qosımsha). Shıǵarmanıń II bólimi 4 ólsheminde, tezligide saldamlılaw bolǵan «Sapalı» pátinde jaratılğan. Bul bólimdi atqarıwda kóbirek «Tremolo» atqarıw usılınan paydalanıw maqsetke muwapıq. Sol ushın qarama-qarsılıq shıǵarmaǵa ózgeshe ózine tartatuǵın edi. Atap kórsetiw kerek, namanıń tiykarında lirik xarakter ańlatpa etiwshi sesler uyǵınlıǵı bar bolıp tabıladı. Ol saldamlıǵı menen birge, uyan keypiyatta atqarılıwı kerek bolıp tabıladı. Mısalı; (19-Qosımsha). II bólim juwmaǵına jetiwine jaqın kompozitor áspab atqarıwshılıǵında oraylıq áhmiyetke iye bolǵan «kadentsiya»nı isletedi. «Kadentsiya» duwtardıń atqarıw múmkinshiliklerin jáne de jaqsıraq kórsetiw ushın. Sol sebepli kadentsiya talqını atqarıwshıdan úlken uqıp talap etedi.

Hár bir atqarıwshınıń jeke atqarıw talqınıń talıqlaydı. Kadentsiya bólimi shıǵarmanıń sońǵı bólimi, yaǵnıy úshinshi bólimine tayarlaydı. III bólim shıǵarmanıń juwmaqlawshı hám kulminatsion bólegi esaplanadı. Dramaturgiya tárepinen shıǵarmanıń háwiji esaplanadı. Kompozitor bul bólimdi dástúriy tárzde «repriza» usılına tayanǵan. Baslanıwı I bóliminiń namasınıń juwmaǵında «Coda» esabına tiykarǵı tema rawajlanıp, ózgerip baradı. «Coda» bolsa dóretpe ideyasın juwmaǵına jetkeredi. «Coda» da tiykarǵı nama sesler uyǵınlıǵında dúzilgen sesler pútkil shıǵarmanı juwmaǵına jetkeredi. Mısalı; (19-Qosımsha).

Shıǵarmalardıń kólemi birinshi bólimine salıstırǵanda uzayıp ketkenligi sebepli, kompozitor onı ekinshi varyantıda, yaǵnıy ózgertiwler kiritilgen halda kirgiziwde maqul tapqan. «Navoi Sharq» Tájik xalqı arasında keń (Tájik xalq

naması) keń tarqalǵan xalıq namalarınan biri «Navoi Sharq» shıǵarmasın Q. Qurbonov fortepiano jurligida duwtar prima cholgusiga iykemlestirip qayta islegen. Kompozitor D.Rahimov bolsa, shıǵarmaǵa uziga tán qayta ishlov berip, xalıq áspabları orkestri hám de tenor duwtarı ushın maslastırǵan [46].

Shıǵarmanı qayta islew processinde, tájik xalıq namalarınıń originallıq ózgesheligi joytpaǵan. Kerisinshe, oǵan zamanagóy bezew quralları jáne de bezew hám de ózine tartatuǵın hawaz inam etken. Bul shıǵarmalar tábiy quwanışlı hám kewillilik sesler uyǵınlıǵında atqarılıw kerek. Sol sebepli shıǵarma úziksiz háreket penen atqarılsa, maqsetke muwapıq boladı. «Navoi Sharq» shıǵarması «Allegro» pátinde tórt úlesli ólshewge tiykarlangan. Atqarıw procesi sazendeden uqıp hám de texnikalıq shaqqanlıqtı talap etedi, (20-Qosımsha).

3.3. - §. Duwtar saz áspablardı oqıwshı jaslarǵa úyretiwde nátiyjeligin asırıwda tásiiri

Ilim, sonday-aq, duwtar atqarıwshılıq kórkem óneriniń tariyxıy rawajlanıw jolı, onıń ámeliy tájiriybesinen ónimli hám orınlı tárzde dóretiwshilik paydalana alıw ǵárezsiz jurtımızda tálim sisteması hám tárbiya processlerindegi búgingi kún talapların hám jańa wazıypalardı nátiyjeli sheshiwdiń tiykarǵı jollarınan biri esaplanadı. Biz óz izertlewimizde Qaraqalpaqstan sharayatında jıraw kórkem óneri rawajlanıwınıń ayırıqsha táreplerin ilimiy analiz etkenmizde, bul processni pedagogikalıq iskerlik penen shuǵıllanatuǵın oqıtıwshılar jámaáti hám de kelesi pedagoglar, yaǵnıy oqıwshılar jaqsı biliwleri hám milliy ruwxıy tariyxıy derek retinde hár tárepleme úyreniwleri, olardan óz pedagogikalıq xızmetlerinde keń paydalanıwları kerek dep bilemiz. Tájiriybe-sınaq jumısları alıp barılǵan mektepler:

Muzıka baǵdarı boyınsha, Nókis qalası Esjan baqsi atındaǵı 1 sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebiniń 40 oqıwshı, Nókis qalası 22 sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebiniń 30 oqıwshı, Shomanay rayonu 13 sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebiniń 30 oqıwshı, Shimbay rayonu 8 sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebiniń 34 oqıwshı, ulıwma Balalar muzıka

hám kórkem óner mekteplerinen 244 oqıwshı qatnasdı. Qaraqalpaqstan Respublikası balalar muzıka hám kórkem óner mekteplerinde oqıtılatuǵın “Duwtar” qánegelik páninen “Duwtar saz áspabların atqarıwshılıq usılları” temasında sabaqlar berildi.

Tájiriybe-sınaq jumısları ushın saylangan obektlerden jámi qatnasqan oqıwshılar sanı 372 ge jetkizildi.

Tájiriybe sınaq nátiyjeleri statistikalıq analizi “Duwtar” qánegelik pání boyınsha ótkerilgen izertlew jumısları, balalar muzıka hám kórkem óner mektepleri hám Nókis qalası qánegelestirilgen mádeniyat mektebi oqıwshı -jasları menen alıp barıldı. Tálim mákemelerindegi Duwtar” qánegelik pánleri boyınsha tájiriybe sınaq jumıslarında qatnasqan oqıwshılar bólistiriliwi:

	Tálim mákemeleri	Klasslar	sonı	Tájiriybe toparı	Qadaǵala w toparı
1.	Nókis qalası Esjan baqsi atındaǵı 1-sanlı balalar musiyqa hám kórkem óner mektebiniń	2-klass	12	6	6
		3-klass	14	7	7
		4- klass	14	7	7
2.	Nókis qalası 12-sanlı balalar musiyqa hám kórkem óner mektebi	2- klass	14	7	7
		3- klass	16	7	9
3.	Nókis qalası 22-sanlı balalar musiyqa hám kórkem óner mektebi	2- klass	10	5	5
		3- klass	10	5	5
		4- klass	10	5	5
4.	Shomanay rayonı 13-sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebi	2- klass	10	5	5
		3- klass	12	6	6
		4- klass	12	6	6
5.	Xojeli rayonı 5-sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebi	4- klass	24	12	12
		5- klass	26	14	12
6.	Xojeli rayonı 14-sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebi	4- klass	28	14	14
		5- klass	32	16	16
7.	Shimbay rayonı 8-sanlı balalar musiyqa hám kórkem óner mektebi	4- klass	28	14	14
		5- klass	32	16	16

8.	Nókis qalası qánegelestirilgen mádeniyat mektebi	1- basqısh	32	16	16
		2-basqısh	36	18	18
Jami			372	186	186

Bul kestelerden birlestirgen túrde Balalar muzıka hám kórkem óner mektepler hám Nókis qalası qánegelestirilgen mádeniyat mektebi oqıwshılarınıń qatnasıwshısıları tómendegi kestede keltirildi.

№	Tálim muassasalari	Sanı	Tajribe toparı	Qadaǵalaw toparı
1.	Balalar muzıka hám kórkem óner mektebi	244	122	122
2.	Nókis qalası qánegelestirilgen mádeniyat mektebi	128	64	64
Jami		372	186	186

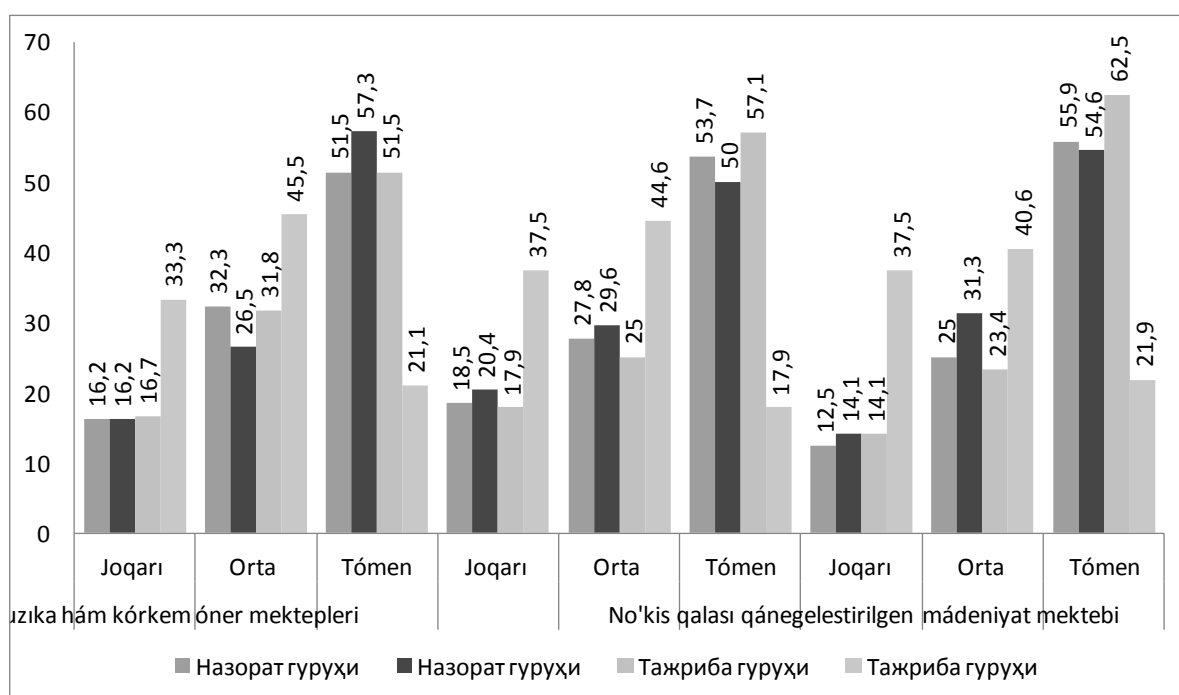
Tálim mákemelerindegi respondentlerdiń Duwtar pání boyınsha bilim dárejeleri

3.1-keste

Tálim mákemeleri	Dárejeleri	Qadaǵalaw gruppaları				Tájiriybe gruppaları			
		Tájiriybe basında		Tájiriybe sońında		Tájiriybe basında		Dárejeleri	
		Soni	%	Soni	%	Soni	%	soni	%
Balalar muzıka hám kórkem óner mektebi	oqarı	11	16,2	11	16,2	11	16,7	22	33,3
	Orta	22	32,3	18	26,5	21	31,8	30	45,5
	Tómen	35	51,5	39	57,3	34	51,5	14	21,1
	Joqarı	10	18,5	11	20,4	10	17,9	21	37,5
	Orta	15	27,8	16	29,6	14	25,0	25	44,6
	Tómen	29	53,7	27	50,0	32	57,1	10	17,9

Nókis qalası qánegelestirilgen mádeniyat mektebi	Joqarı	8	12,5	9	14,1	8	14,1	24	37,5
	Orta	16	25,0	20	31,3	16	23,4	26	40,6
	Tómen	40	55,9	35	54,6	40	62,5	14	21,9

3.1-kestden kórinip turǵanı sıyaqlı, tájiriye basında oqıtıwshı hám oqıwshılardıń bilim dárejesi tómén kórsetkishni bergen bolsa, tájiriye sońında tájiriye gruppalarda joqarı kórsetkishlerge iye bolǵan, biz bunı ózlestiriw dárejeleriniń diagrammalarında salıstırıp kórdik (3.1-súwret).

3. 1-súwret. Ózlestiriw dárejeleriniń diagrammaları

Joqarıdaǵı alınǵan nátiyjelerdiń nátiyjelililik kórsetkishin anıqlaw hám tájiriye sınaq jumıslarınıń xaqıyqılıǵı tekseriw maqsetinde matematikalıq statistika usıllarınan paydalanıldı. Bunday usıllardan biri Pirson kriteriyasi bolıp tabıladı. 3. 1.-keste de tájiriye nátiyjesinde alınǵan sanlı maǵlıwmatlardı matematikalıq statistika usıllarında analiz etik. Onıń ushın qadaǵalaw toparı ózlestiriw dárejelerin

Xi ler, tájiriybe grupaların bolsa U_i ler arqalı belgilep aldıq. Qadaǵalaw hám tájiriybe gruppaları ózlestiriw dárejeleri boyınsha «joqarı», «orta», hám «pást» dárejelerin uyqas halda shártli túrde “5”, “4” hám “3” bahalar menen almasıdırıldı. Tájiriybe hám qadaǵalaw gruppaların ózlestiriwlerin salıstırıwlaw maqsetinde gruppalarda ózlestiriw bahasınıń ortasha mánisi $\bar{x} = \frac{\sum x_i m_j}{N}$ dep alınadı. Bul jerde x_i - ózlestiriw kórsetkishi (baha mánisi) bolıp, olar 3, 4, 5; bahalardı qabıl etedi. m_j - bahalardıń tákirarlanıwlar sanı, N - tájiriybede qatnasıw jetip atırǵan oqıwshılardıń sanı. Tájiriybede qatnasıw jetip atırǵan oqıwshılardıń sanı. Bunda N_0 gipoteza retinde tájiriybe hám qadaǵalaw gruppalarında bahalaw túrleri buyicha kutilayotgan extimollar teń ($p_{11}=p_{21}, p_{12}=p_{22}, \dots p_{1c}=p_{2c}$) dep, alternativ N_1 gipoteza retinde ($p_{11} \neq p_{21}, p_{12} \neq p_{22}, \dots p_{1c} \neq p_{2c}$) alındı. Bul statistikalıq gipotezani tekseriw ushın χ^2 ólsheminden paydalandı. Yaǵnıy

$$T_{kyzamyg} = \frac{1}{n_1 n_2} \sum_{i=1}^c \frac{(n_1 O_{2i} - n_2 O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}}$$

Formulasınan paydalanamız. Bul jerde T statistikalıq baha, n_1 hám n_2 tájiriybe nátiyjelerinde qatnasqan gruppalarıdaǵı oqıwshı sanı bolıp, n_1 tájiriybe toparı oqıwshı sanı, n_2 - qadaǵalaw toparı oqıwshı sanı, O_{1i} hám O_{2i} ler uyqas túrde tájiriybe hám qadaǵalaw toparı oqıwshılardı bahalaw túrlerine salıstırǵanda alınǵan bahalar sanı. Pedagogikalıq gipoteza retinde $T_{kyzamyg}$ mánisi T_{kp} menen salıstırıladı. Eger $T_{kyzamyg} > T_{kp}$ bolsa H_0 (alıp barılǵan tájiriybe sınav isleri nátiyjesiz) gipoteza biykar etilip H_1 (alıp barılǵan tájiriybe sınaq jumısları nátiyjeli) gipoteza qabıl qılınadı. Bul jerdegi T_{kp} – normallasqan shetleniw isenim múmkinshiligi p tiykarında anıqlanadı. Azatlıq dárejesi bolsa $K=C-1$ Formulası arqalı tabıladı C -bahalaw túrleri χ^2 Kriteryaın tájiriybe nátiyjeleri tańlaǵan qadaǵalaw hám tájiriybe toparı tińlawshıda 3 bahalaw túrleri tiykarında alıp barılǵanı ushın $c=4$ ra teń. Ol jaǵdayda, $p=0,05$ dep alsaq, $K=C-1=3$ bolıp χ^2 tablica tiykarında alınǵan $T_{kp}=5,99$ qa teń. Bizin tájiriybelerimiz $C=3$ ke teń

bolǵanı ushın tómendegi formula tiykarında esaplaw jumısların alıp baramız

$$T = \frac{1}{n_1 n_2} \left(\frac{(n_1 O_{21} - n_2 O_{11})^2}{O_{11} + O_{21}} + \frac{(n_1 O_{22} - n_2 O_{12})^2}{O_{12} + O_{22}} + \frac{(n_1 O_{23} - n_2 O_{13})^2}{O_{13} + O_{23}} \right)$$

Bul formula tiykarında joqarıda keltirilgen kesteler tiykarında matematikalıq esaplaw jumısların alıp baramız. 3-kestedegi Balalar muzıka baǵdarındaǵı mektepler boyınsha dáslepki alınǵan nátiyjelerge kóre tómendegi xi kvadrattın kestein dúzip alamız. Bunda tájiriye basındaǵı nátiyjeler tiykarında tómendegi kesteni payda etemiz:

Gruppalar	Joqarı 5	Orta 4	Tómen 3	
Tájiriye klası	$O_{11}=11$	$O_{12}=21$	$O_{13}=34$	$n_1=66$
Qadaǵalaw klası	$O_{21}=11$	$O_{22}=22$	$O_{23}=35$	$n_2=68$
	$O_{11}+O_{21}=22$	$O_{12}+O_{22}=43$	$O_{13}+O_{23}=69$	$n_1+n_2=134$

$$T = \frac{1}{66 \cdot 68} \left(\frac{(68 \cdot 11 - 66 \cdot 11)^2}{22} + \frac{(68 \cdot 21 - 66 \cdot 22)^2}{43} + \frac{(68 \cdot 34 - 66 \cdot 35)^2}{69} \right) = 0,012$$

Joqarıdaǵı esapqa kóre, $T_{\text{кызамыс}}=0,012 < T_{\text{кр}}=5,99$ bolǵanlıǵı ushın nolinchi gipoteza biykarlaw etiliwine tiykar joq hám nolinchi gipoteza qabıl etiledi. Endi hár eki klaslardaǵı ortasha bahalardı esaplaymız.

$$\overline{X}_T = \frac{1}{66} [11 \cdot 5 + 21 \cdot 4 + 34 \cdot 3] = 3,65$$

$$\overline{X}_H = \frac{1}{68} [11 \cdot 5 + 22 \cdot 4 + 35 \cdot 3] = 3,65$$

Nátiyjelilik koeffitsenti: $\eta = \frac{3,65}{3,65} = 1$

Bunnan usıdan ayqın boladı, saylanǵan klasslardıń bilim dárejeleri tájiriye hám qadaǵalaw klasslarında bir birine teń yamasa birdey degi bilim dárejeli klass

o'vuvchilari ta'nlap alinganin dârek beredi. Bul bolsa matematikalîq statistika usillari arqali tástiyqlandi.

Endi tap sol esaplardi barliq tálím mákemeleri boyinsha alıp baramız. Bul esaplardín nátiyjelrining ulıwmalasqan maydalangan góshini qo'yidagi jawdalda keltiremiz

№	Tálim mákemeleri	Klasslar	Sanı	χ^2	T _{кр}	Urtacha baha	Nátiyjel ililik koeffits enti	Juwmaq
1	Balalar muzıka hám kórkem óner mektebi	Tájiriybe	66	0,01	5.99	3,65	1,00	saylangan klasslardıń bilim dárejeleri tájiriybe hám qadaǵalaw klasslarında bir birine teń
		Qadaǵalaw	68			3,65		
		Tájiriybe	56	0,15	5,99	3,61	0,99	
		Qadaǵalaw	54			3,65		
2	Nókis qalası qánegelestirilgen mádeniyat mektebi	Tájiriybe	64	0,09	5,99	3,52	1,00	
		Qadaǵalaw	64			3,50		

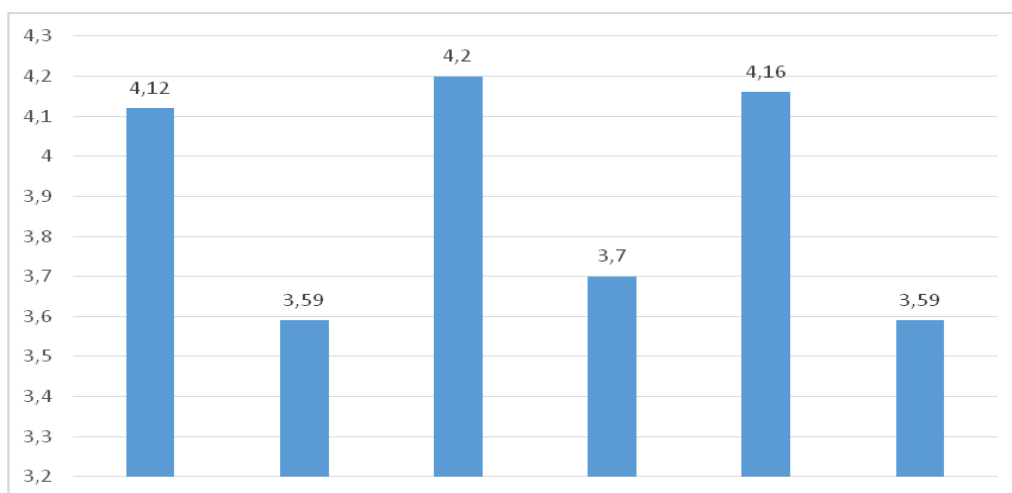
Bunnan usıdan ayqın boladı, barlıq ta'nlap alingan tálím muassalarida bilim dârejesi birdey bolıp olardı tájiriybe hám názeroat gruppaları yamasa klassları retinde tájiriybe sınaqlarda qatnasıwı múmkin degen juwmaq etedi.

Tap bul esaplaw buyicha islerdi tájiriybe aqırındaǵı ótkerilgen tatqiqot jumısınıń nátiyjeleri boyınsha esaplaw jumısların tómendegi jawdalda keltiremiz

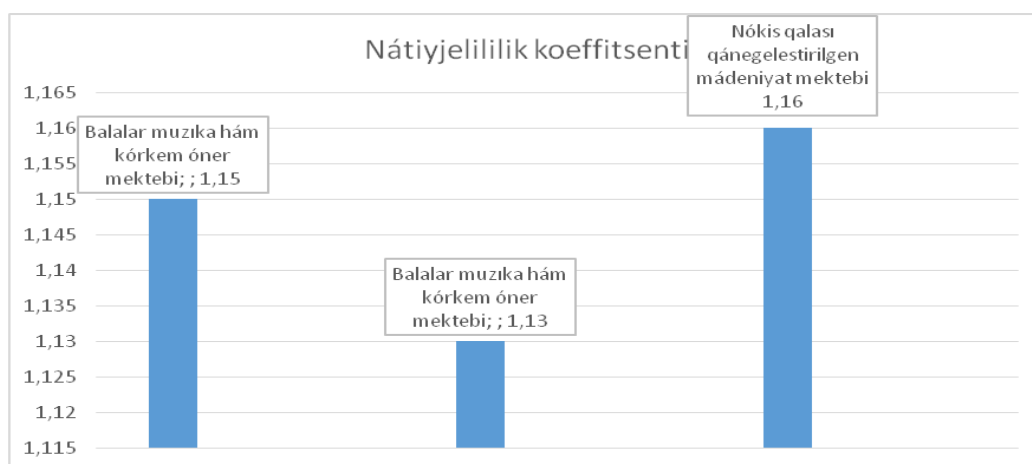
№	Tálím mákemeleri	Klasslar	Sanı	χ^2	T _{kp}	Ortasha baha	Nátiyjel ililik koeffits enti	Juwmaq
1	Balalar muzıka hám kórkem óner mektebi	Tájiriybe	66	18,43	5,99	4,12	1,15	H ₁
		Qadaǵalaw	68			3,59		

		Tájiriybe	56	12,88	5,99	4,20	1,13	H ₁
		Qadaǵalaw	54			3,70		
2	Nókis qalası qánegelestirilg en mádeniyat mektebi	Tájiriybe	64	16,60	5,99	4,16	1,16	H ₁
		Qadaǵalaw	64			3,59		

Bunnan usıdan ayqın boladı, saylangan tájiriybe gruppalarında alıp barılǵan tájiriybe-sınaq jumısları qadaǵalaw toparına salıstırǵanda 1, 13-1, 16 esegeshe nátiyjeli bolıp, olardıń ulıwma ortasha ósiwi 15 procentke joqarı ekenligi matematikalıq statistikalıq usılları menen tastıyıqlandı. Har bir tájiriybede qatnasqan gruppalardıń ortasha nátiyjelililik kórsetkishiniń tómendegi diagramma arqalı anıqalandı.

Kórinip turıptı, olda, tájiriybe toparı daǵı ballardıń ortasha ma`nisin qadaǵalaw toparına salıstırǵanda joqarı ekenligi málim boldı. Sonday eken, alıp barılǵan izertlew jumısları nátiyjeli ekenligi tastıyıqlandı.

Ulıwma túrde barlıq tálim muassalarıda ótkerilgen tájiriybe sınaq jumıslarınıń nátiyjelerin keltirip ótemiz.

Tańlamalar	Gruppalar	Respondentler sanı	Dáreje kórsetkishleri		
			Joqarı	Orta	Tóme n
Tálim mákemeleri	Tájiriybe	186	67	81	38
	Qadaǵalaw	186	31	54	101

Bul kestege uyqas túrde joqarıdaǵı formada xisob kitap jumısların alıp barǵanıımızda olardıń tájiriybe klasslarındaǵı ortasha ózlestiriw ma`nisi 4, 12 ge teń bolıp, qadaǵalaw klasslarındaǵı ózlestiriw kórsetkishi 3, 59 ni kórsetdi. Olardıń nátiyjelilik koeffitsenti bolsa 1, 15 ke teń boldı. Sonıń menen birge $\chi^2 = 47,18$ qa teń bolıp $T_{kp} = 5.99$ den úlkenligi kelip shıǵadı. Sol sebepli de tájiriybe klasında alıp barılǵan tatqiqot jumıslarımızdıń nátiyjeodligi matematikalıq stasistik usıl menen tastıyıqlandı. Matematikalıq -statistikalıq metod mánisine kóre payda etińan bahalarǵa tayanǵan halda hár eki gruppqa ushın bóliniw koefficiyentleri tabılıwı kerek. Daslep tańlanma dispersiyalari tómendegishe anıqlanadı

$$: D_m = \sum_{i=1}^{n=3} n_i (x_i - x)^2 / (m - 1) = \frac{67(5 - 4,12)^2 + 81(4 - 4,12)^2 + 38 \cdot (3 - 4,12)^2}{185} = 0,54$$

$$D_{\text{н}} = \sum_{i=1}^{n=3} n_i (y_i - y)^2 / (n-1) = \frac{31(5-3,59)^2 + 541(4-3,59)^2 + 101(3-3,59)^2}{185} = 0,57$$

Payda bolgan baha tiykarında tájiriybe hám qadaǵalaw gruppaları ushın ortasha kvadrat chetlanishlar tabıladı:

$$\tau_m = \sqrt{0,54} \approx 0,73$$

$$\tau_{\text{н}} = \sqrt{0,57} \approx 0,76$$

Ortasha kvadrat chetlanishlarning bahalarına tayanǵan halda tájiriybe hám qadaǵalaw gruppaları ushın variatsiya kórsetkishleri tómendegishe esaplanadı

$$\delta_m = \frac{\tau_m}{X} = \frac{0,73}{4,12} \approx 0,18$$

$$\delta_{\text{н}} = \frac{\tau_{\text{н}}}{Y} = \frac{0,76}{3,59} \approx 0,21$$

Eger statistikalıq belginiń bahadorlik dárejesin $\alpha = 0,05$ dep alınsa, ol halda Laplas funktsiyası kesteinen statistika ushın kritik noqat $t_{\text{кр}}$ tómendegi teńlikte anıqlanadı: $\Phi(t_{\text{кр}}) = \frac{1-2\alpha}{2} = \frac{1-2 \cdot 0,05}{2} = \frac{0,9}{2} = 0,45$

Kritik noqat $t_{\text{кр}}=1,67$ qa teń.

$$\Phi_{\text{эмн}} = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{\frac{D_m}{M} + \frac{D_n}{N}}} = \frac{4,012 - 3,59}{\sqrt{\frac{0,53}{64} + \frac{0,57}{64}}} = 6,87$$

Bunnan bahalawdıń isenimli chetlanishlarini tabıw múmkin. Tájiriybe toparında ol: $\Delta_m = t_{\gamma} \cdot \frac{D_m}{\sqrt{m}} = 1,67 \cdot \frac{0,53}{\sqrt{186}} = 0,10$

qa teń. Qadaǵalaw toparında bolsa isenimli chetlanish $\Delta_n = t_{\gamma} \cdot \frac{D_n}{\sqrt{n}} = 1,67 \cdot \frac{0,58}{\sqrt{186}} = 0,11$

qa teń. Tabılǵan bahalargá súylene otirip, tájiriybe gruppası ushın isenimli interval tómendegishe tabıladı:

$$\bar{X} - t_{\gamma} \cdot \frac{D_m}{\sqrt{m}} \leq a_x \leq \bar{X} + t_{\gamma} \cdot \frac{D_m}{\sqrt{m}}$$

$$4,12 - 0,10 \leq a_x \leq 4,12 + 0,10$$

$$4,02 \leq a_x \leq 4,22$$

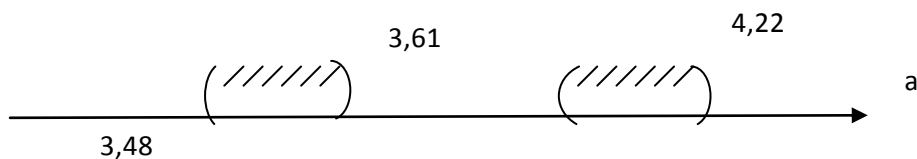
Назорат гуруҳи учун ишончли интервал эса қўйидагича топилади:

$$\bar{Y} - t_{\gamma} \cdot \frac{D_n}{\sqrt{n}} \leq a_y \leq \bar{Y} + t_{\gamma} \cdot \frac{D_n}{\sqrt{n}}$$

$$3,59 - 0,11 \leq a_y \leq 3,5 + 0,11$$

$$3,48 \leq a_x \leq 3,61$$

Usı jaǵday geometriyalıq kózqarastan tómendegishe suwretlenedi:

Sonday eken, $x=0,05$ bahadorlik dárejesi menen búydew múmkin, tájiriybe toparında ortasha baha kórsetkishleri qadaǵalaw toparı daǵı ortasha baha bahalarınan úlken.

Matematikalıq -statistikalıq analiz processinde alınǵan dispersiya hám isenimli chetlanishlarning bahaları tiykarında tájiriybe-sınaq jumıslarınıń sapa kórsetkishleri tómendegi formulaǵa muwapıq anıqlanadı:

$$K_{yc6} = \frac{(\bar{X} - \Delta_m)}{(\bar{Y} + \Delta_n)} = \frac{4,12 - 0,10}{3,61 + 0,11} = 1,09 > 1;$$

$$K_{666} = (\bar{X} - \Delta_m) - (\bar{Y} - \Delta_n) = (4,12 - 0,11) - (3,59 - 0,10) = 0,54 > 0;$$

Payda bolǵan bahalardan respondent-oqıwshılardıń oqıw-biliw iskerligin rawajlandırıw, oqıw-biliw iskerligin rawajlandırıw mánisinen xabardarın bahalaw kriteriyasınıń birden hám de oqıw -biliw iskerligin ózlestiriw dárejesin bahalaw kriteriyasınıń nolden úlkenligin kóriw múmkin. Bunnan ańlaǵanıımızday, tájiriybe sońındaǵı alınǵan nátiyjeler izleniwshi tájiriybe dáwirinde qolǵa kiritilgen kórsetkishlerden joqarı. Bul jaǵday izertlewdiń nátiyjeli islengenliginen dárek beredi. Matematikalıq -statistikalıq analiz nátiyjeleri tájiriybe-sınaq jumısları basındaǵı hám de sońında oqıwshılar Duwtar atqarıwshılıq tiykarında oqıwshılardıń tárbiyalawı haqqındaǵı túsinikleri keńeyip, qalıplesip barganlıǵı tastıyıqlandi. Bul bolsa alıp barılǵan tájiriybe jumısları nátiyjeli ekenliginen dárek beredi.

Úshinshi bap boyınsha juwmaqlar

Muzıka Pedagogika–tálim-tárbiya dáwirin teoriyalıq hám ámeliy támiyinlewshi pán bolıw menen birge kámil insandı qalıplestiriwshi, onıń rawajlanıwın hár tárepleme támiyinlewshi keń taraw bolıp esaplanadı.

Sabaq unamlı hám nátiyjeli bolıwı ushın oqıwshıǵa bilim beriw jollarınıń eń tásirli túrlerin izlep tabıw kerek. Bundaǵı qoyılǵan maqset, tárbiya hám oqıwshınıń jasına baylanıslı bolǵan ózgeshelikler esapqa alınıwı kerek. Duwtar sazın shertiwdi úyretiw usılları hár túrli boladı.

Úy tapsırmasın teksergenimizde;

1) Tıńlap kóriw usılı (shıǵarmanıń barlıǵın yamasa onıń bir bólegin);

2) Oqıwshınıń awızeki bergen sáwbeti (islegen jumısı haqqında sáwbet, yamasa muǵallimniń sawallarına juwap beriw. Taza tapsırmanı bergende basqa usılları qollanıladı). Mısalı:

1) Kórsetpe beriw usılı (tapsırmanı awızeki túsindiriw, duwtar saz ásbabta atqarıw sheberligin shertip kórsetiw menen yamasa tek shertip kórsetiw arqalı).

2) Shınıǵıw islew usılı. Oqıwshıǵa kerekli bolǵan kónlikpelerin tárbiyalaw ushın sabaqtıń bir bólegin azlı-kem ózinshe isletiw, aldın-ala qalay islew kerekligine kórsetpeler beriw kerek. Bul kórsetpelerge kórkemlik yamasa texnikalıq jaqtan bolǵan kemshilikler, ritm ózgeshelikleri, applikaturaları saylap alıw qusaǵan kórsetpeler yamasa shıǵarmanıń bir bólegin hár qıylı atqarıp kóriw usılları. Bul jaǵdayda oqıwshınıń erkin hám iske túsip tazadan payda bolǵan kónlikpeleri bekkemlenedi.

Duwtar atqarıp úyreniwde meniń usılım kóp qollanıladı. Bul usıl ózin haqlap keldi, biraq ol basqa usıllar menen birge qollanıwı kerek. Shınıǵıw usılın qollanǵanda basqarıw, baǵdarlama beriw hám baslama pútkilley muǵallım tárepinen boladı. Sabaqta muǵallım oqıwshıdan kórkemlik hám texnikalıq qıyınshılıqlardı jeńiwdi talap etedi, olardıń bekkemleniwine járdemlesedi.

Eger shıǵarmada kórkemlik yamasa texnikalıq qıyınshılıqlar kóp bolsa, olardı bir sabaqta ózlestirmey qalǵanın úyge tapsırıp jiberiwge boladı. Biraq muǵallım onıń jolların oqıwshıǵa túsindirip beriw kerek.

Shınıǵıw usılın hár qıylı ótkeriwge boladı. Mısalı: muǵallım hár saparı qaytalawda oqıwshıǵa anıq nátiyjeligin aytıp turadı. Basqa jaǵdaylarda oqıwshını toqtatıp, onıń qátesin aytadı yamasa shertiwdiń barısında jónekey pikir aytıp baradı.

Tiykarınan jumısımızda balalarǵa duwtar saz ásbabı haqqında keń túrde túsiniw beriwge háreket ettik. Bir qansha tariyxıy maǵlıwmatlar hám duwtardıń soǵılıwı, izertlewshiler haqqında maǵlıwmatlar jıynaldı. Bul maǵlıwmatlar keleshegimiz bolǵan jaslardı milliy mádeniyatqa, ózin-ózi tereń biliwge, milliy ideyaǵa, tariyxımızdı, ádebiyattı, kórkem ónerimizdi milliy mádeniyatımız benen birge milliy mádeniy miyraslarımızdı hár tárepleme úyrenip barıwǵa shaqıradı. Sonday aq, pitkeriw qánigelik jumısımızda sóz etilgen pikir hám usınıslar keleshekte muzıka páni muǵallımlarına óz nátiyjeligi menen joqarı tabıslardı támiyinleytuǵın kerekli qollanbalarǵa aylanadı dep oylayman. Sebebi, bunda duwtardıń tariyxı, onıń jasalıwı, shertiw ses shıǵarıw, otırıw, uslaw qaǵıydaları, duwtardıń dúzilisi, atqarıw texnikasınıń rawajdırıw, oqıwshıǵa qanday kóz-qarasta bolıw kerekligin, shıǵarma ústinde qalay islew, úy tapsırmaların orınlaw jolları, qullası duwtar saz ásbabın úyretiwde kerek bolatuǵın barlıq usıllar haqqında pikir bildiriwge háreket etildi. Duwtarda nama atqarıwshınıń óz milleti, úrp-ádetleri, oy-órisin, tárbiyalıq kóz-qarasların biliwi, shıǵarmanıń atqarılıwı barısında milliylesiwine tiykar bolıp xızmet etedi. Duwtarshı hár qıylı usıllardıń estetikasını, repertuarın ózine ılayıq túrde úyreniwge háreket etedi. Bunda sázende kóbirek ózine jaqqan túrin hám atqarıw dárejesine qolay keletuǵın qásiyetli táreplerin ózlestiredi.

Applikatura, bezek hám basqa atqarıwshılıq elementleri saz ásbablarına baylanıslı bolıp, ol qosıq hám oyın túrлерinen ajırılıp turadı. Duwtar shertiwshiniń repertuarında saz nama shıǵarmalarınan basqa qosıq hám oyın namaları basqa da ásbablardıń duwtarǵa sáykeslestirilgen shıǵarmaları keń taralǵan boladı. Mine usı

aytılǵanlardıń barlıǵın is júzinde qollanıwdıń bárshe kerekli usılların tiykargı temada aytıp óttik. Sonday-aq, kerekli maǵlıwmatlardı toplawda duwtar saz ásbabı boyınsha belgili ilimpazlardıń, iskerlerdiń ádebiy miynetlerinen keńnen paydalanıldı. Eger de usı diplom jumısında kórsetip ótilgen muzıka mekteplerinde duwtar saz ásbabın úyretiw metodıkası, yaǵnıy usılları haqqındaǵı oy-pikir hám usınıslar oqıtıwshılar ushın az bolsa da paydasın tiygizetuǵın bolsa, onda pitkeriw qánigelik jumısın jazıwda alǵa qoyılǵan maqseti tolıq ámelge asırılǵanı bolıp esaplanadı. Tájiriyebe-sınaq jumısları alıp barılǵan mektepler:

Muzıka baǵdarı boyınsha, Nókis qalası Esjan baqsi atındaǵı 1 sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebiniń 40 oqıwshı, Nókis qalası 22 sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebiniń 30 oqıwshı, Shomanay rayonı 13 sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebiniń 30 oqıwshı, Shimbay rayonı 8 sanlı balalar muzıka hám kórkem óner mektebiniń 34 oqıwshı, ulıwma Balalar muzıka hám kórkem óner mekteplerinen 244 oqıwshı qatnasdı. Qaraqalpaqstan Respublikası balalar muzıka hám kórkem óner mekteplerinde oqıtılatuǵın “Duwtar” qánigelik páninen “Duwtar saz áspabların atqarıwshılıq usılları” temasında sabaqlar berildi.

Tájiriyebe-sınaq jumısları ushın saylanǵan obektlerden jámi qatnasqan oqıwshılar sanı 372 ge jetkizildi.

Payda bolǵan bahalardan respondent-oqıwshılardıń oqıw-biliw iskerligin rawajlandırıw, oqıw-biliw iskerligin rawajlandırıw mánisinen xabardarın bahalaw kriteriyasınıń birden hám de oqıw -biliw iskerligin ózlestiriw dárejesin bahalaw kriteriyasınıń nolden úlkenligin kóriw múmkin. Bunnan ańlaǵanıımızday, tájiriyebe sońındaǵı alınǵan nátiyjeler izleniwshi tájiriyebe dáwirinde qolǵa kiritilgen kórsetkishlerden joqarı. Bul jaǵday izertlewdiń nátiyjeli islengenliginen dárek beredi. Matematikalıq -statistikalıq analiz nátiyjeleri tájiriyebe-sınaq jumısları basındaǵı hám de sońında oqıwshılar Duwtar atqarıwshılıq tiykarında oqıwshılardıń tárbiyalawı haqqındaǵı túsinipleri keńeyip, qalıplesip barganlıǵı tastıyıqlandı. Bul bolsa alıp barılǵan tájiriyebe jumısları nátiyjeli ekenliginen dárek beredi.

Ulıwma juwmaqlar

Duwtar saz áspab atqarıwshılıq kórkem óneri járdeminde oqıwshılardı atqarıw sheberligin tárbiyalawdıń pedagogikalıq tiykarları boyınsha izertlew nátiyjeleri tiykarında tómendegi juwmaqlarǵa kelindi:

1. Duwtar saz áspab atqarıwshılıq sheberligi kórkem óneri áyyemgi dáwirlerden tariyxıy bolıp, onıń tálim-tárbiyalıq áhmiyeti, tariyxıy dástúrleri hám jaslar tárbiyası boyınsha tarawları Oraylıq Aziya xalıqları menen baylanıslılıqta rawajlandı. Xalıq mádeniyatı, tárbiyalıq dástúrleri qalıplesti. Milliy mádeniyat, tariyxın tereń úyreniw hám de olardan házirgi zaman tálim-tárbiya sistemasında maqsetke muwapıq paydalanıw zárúrli wazıypa esaplanadı, sebebi bul ótken zamandaǵı hám búgingi aldınǵı tájiriýbelerdi jánede rawajlandırıwǵa, tálim hám tárbiya sistemasın jetilistiriwge járdem beredi.

2. Duwtar saz áspab atqarıwshılıq tárbiyanıń pedagogik mazmunı integrativ pánler (Duwtar saz áspabları) boyınsha oqıwshılarda muzıkalıq kónlikpe hám ilmiy tájiriýbelerdi quram taptırıw procesi menen kórkem-estetik oylawdı rawajlandırıw intensifikatsiyasını támiyinlewge tiykar boladı.

3. Oqıwshılarda duwtar saz áspab atqarıwshılıq kórkem ónerine qızıǵıwshılıqtı rawajlandırıwdıń pedagogikalıq -psixologiyalıq qásiyetlerinen kelip shıǵıp, dialogik (atqarıwshılıǵı), pedagogik oqıtıw formaları hám kórkem oylaw texnologiyasın (kórkem analiz, obrazlı oyda sawlelendiriw) qosıw arqalı ruwxıy -etikalıq tárbiyanıń shólkemlestirilgen-pedagogikalıq shártleri jetilistirildi.

4. Duwtar saz áspab atqarıwshılıq sheberliginiń rawajlandırıwdıń tariyxıy rawajlanıwı hámde materiallıq turmıs menen baylanıslı pedagogik, milliy-mental jáne social-pedagogikalıq qásiyetleri ashıp berilgen. Duwtar saz áspab atqarıwshılıq mektepleriniń rawajlanıwı jáne onıń jaslar ruwxıy -etikalıq tárbiyasına tásiiri hám de jeke-metodikalıq kriteriyasınıń anıq maqsetke jóneltirilgen hám refleksiýyaga tiyisli kórsetkishleri anıqlastırılǵan.

5. Integrativ jantasıw (sazende, atqarıwshılıq) arqalı kórkem ónerdiń pedagogik (muzıkalıq) modeline tiykarlanǵan kognitiv iskerlikke tiyisli hám

ákisiologik basqışların kirgiziw arqalı oqıwshılardı ruwxıy-etikalıq tárbiyalaw processlerin jetilistiriwdiń didaktik múmkinshilikleri anıqlastırıldı.

6. Xalıqtıń milliy mentaliteti hám turmıs formasındaǵı ayırıqsha táreplerdi inabatqa alǵan halda atqarıwshılıq kórkem óneriniń tálim-tárbiyaǵa tiyisli bay pikirleri, tariyxıy -milliy tájiriybeler tiykarında rawajlandırıldı, olardan úzliksiz tálim sistemasında orınlı hám ónimli paydalanıw óziniń nátiyjesin beriwi anıq ekenligi anıqlandı.

7. Izertlew materiallarınan «Duwtar saz áspab atqarıwshılıqı», «Duwtar» pánlerin oqıtıw processinde oqıwshılardı, milliy maqtanısh hám de patriotlıq ruwxında tárbiyalaw, oqıwshılardı ruwxıy-bilimlendiriw táliymatlar rawajlanıwı menen tanıstırıw, ǵárezsizlik túsinińleriniń jáne de jetilistiriwde keń paydalanıw kerek.

8. Balalar muzıka hám kórkem óner mektepleri, qánegelestirilgen mádeniyat tálimi mákemelerinde ótkeriletuǵın qánegelik saatları, tárbiyalıq jumıslar hám tárbiyalıq saatlar jobalarına dissertatsiyada ilgeri súrilgen ideyalar keń qollanıw zárúr.

9. Tálim procesiniń shólkemlestiriw, texnologiyalıq, dóretiwshilik, izleniwshenlik paradigmalarǵa tiykarlangan halda shaxsqa jóneltirilgen tálimdi ámelge asırıwda duwtar saz áspab atqarıwshılıq kórkem ónerinen paydalanıw maqsetke muwapıq bolıp esaplanadı.

10. Duwtar saz áspab atqarıwshılıq kórkem óneri járdeminde oqıwshılardıń ruwxıy-etikalıq tárbiyasın qáliplestiriwdiń pedagogikalıq shárt-shárayatları rawajlanıwına tiyisli izertlew nátiyjelerinen sabaqlıq hám oqıw qóllanbaları mazmunın bayıtıw, elektron oqıw ádebiyatların jaratıwda paydalanıw múmkin.

FAYDALANILGAN ADEBIYATLAR DIZIMI

Normativlik-huqıqiy hújjetler hám metodologik áhmiyetke iye baspalar

- 1.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2014.
- 2.Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. Т.: «Шарқ» 1997 -Б 31.
- 3.Каримов.И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир.–Т.: Ўзбекистон, 2015.- Б. 250.
- 4.Каримов И.А. Жоқары манаўият – жеңилмес күш.– Т.: Маънавият, 2008. – Б. 173.
- 5.Мирзиёев Ш. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
- 6.Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
- 7.Илм-фан ютуқлари – тараққиётнинг муҳим омили. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг мамлакатимизнинг етакчи илм-фан намояндалари билан учрашувдаги нутқи. 2016 йил 30 декабрь.
- 8.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ–4947–сонли Фармони. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6–сонли, 70–модда.
- 9.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 8 июлдаги «Болалар мусиқа ва санъат мактабларининг моддий–техник базасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини» янада яхшилаш бўйича 2009-2014 йилларга мўлжалланган Давлат дастури тўғрисида»ги ПҚ-910-сонли қарори.
- 10.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 20 ноябрдаги «Болалар мусиқа ва санъат матаблари фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича 2016-2020 йилларга мўлжалланган давлат дастури тўғрисида» ги ПҚ-2435-сонли қарори.

11.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 31 майдаги «Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора – тадбирлар тўғрисида» ги ПҚ-3022-сонли қарори.

12.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 ноябрдаги «Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ–3391 сонли қарори.

13.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 августдаги «Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора–тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3907-сонли қарори.

14.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 1 ноябрдаги «Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида» ги ПҚ-3990-сонли қарори. // Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи» Қорақалпоғистон тонги газетаси 2019 йил 11-апрель №15.

15.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги «Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4320-сонли қарори.

16.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 июлдаги «Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини такомиллаштиришга доир комплекс чора – тадбирлар тўғрисида» ПҚ-3138-сонли қарори.

17.Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 14 сентябрда қабул қилинган «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги Қонуни. // Маърифат газетаси. 2016 й 17 сентябрь.

18.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 26–апрелдаги «Бахшичилик ва дostonчилик санъатини ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида»ги 304-сон қарори.

19.Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлиги. Республика таълим маркази. Мусиқа маданияти фани ўқув дастури. Тошкент 2016 йил

20.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6-апрелдаги 187- сонли қарори.

21.Ўzbekstan Respulikasi Prezidentiniń 2022 jıl 2-fevraldaǵı «Mádeniyat hám kórkem óner tarawın bunnan bılay da rawajlandırıwǵa baylanıslı qosımsha ilajları haqqında»ǵı PQ-112 sanlı qararı.

Monografiya, ilimiy maqala, patent, ilimiy jıynaqlar

22. Абу Наср Форобий.Фозил одамлар шахри.—Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.—Б. 224.

23. Абу Наср Форобий. Рисолалар. – Т.: Фан, 1975.—Б.144.

24. Azimov K.«O`zbek xalq cholg`ulari havskorlik orkestri bilan ishlash uslubiylati» Toshkent 2002 jil.

25. Akmaljanova M.«Dutor orkestri» Toshkent 2004 jil.

26. Алимбоева. К. Ахмедов. М. Народные музыкальные инструменты. Ташкент. 1959.

27. Зайнулобидин Махмуд Хусайний. Қонуни илми ва амални мусиқий таҳия, таққиқ ва тавзеҳоти А. Ражабов. Душанбе, 1987. 57-58-бетлар. Яна қар: И. Ражабов. Мақомлар масаласига доир. Т. 1963. 19-22-бетлар.

28. Белияев, В.И. «Руководство для обмера народных музыкальных инструментов». Из-во Гос.муз. М. 1931.

29. Беляев. В. М. «Музыкальные инструменты Узбекистана». М. 1933. Гос. Музиздат.

30. Девонзода М. «Хоразм мусиқий тарихчиси». Москва. 1925 йил.

31.Садоков Р.Л. «Музыкальная культура древнего Хорезма». М. 1970.

32.Семёнов А.А.«Среднеазиатских трактат по музыке Дарвеш Али» (XVII век). Ташкент. Из-во АН УзССР 1046. (Русчадан таржима бизники Ж.Р).

33. Семенов. А. А. Среднеазиатских трактат по музыке Дарвиша Али (XVII век). Из-во АН УзССР. Т. 1946 г.
34. Мациевский И.В. Народный музыкальный инструмент и методология его исследования. «Актуальные проблемы современной фольклористики» китоби Л. 1980. 143 – бет.
35. Мациевский И.В. Формирование системно – этнофонического метода и органонология. «Методы изучения фольклора» китобида. Л. 1982.
36. Кароматов Р.М. «Узбекская инструментальная музыка» Т.1972. Б-134.
37. Кароматов Ф. Музыкальное наследие узбекского народа. «Музыкальная культура Узбекской ССР» китобида. М 1981. Б-11.
38. Романовская Е.Е. Народные песни, записанные от ферганских женщин –В обс: Е. Е. Романовская. Статьи и доклады. Записи муз. фольклора. Т. 1957. 65-67-сс.
39. Ўзбек халқ мусиқаси фольклошунослик томонидан худудларга кўра жами тўртта маҳаллий услубга бўлинган: Фарғон – Тошкент, Бухоро – Самарқанд, Хоразм, Сурхондарё – Қашқадарё, Жиззах, Навоий вилоятлардаги чорвадор ўзбек гуруҳлари мусиқий – этнографик жихатдан кам ўрганилган. \Қарс: Кароматов, Ф. М. О локальных стилях узбекской народной музыки. М. 1984.
40. Хржиева Р. «Дутор тароналари» номли ушбу укув кулланма. Тошкент 2007 йил. Б-42
41. Yunusov U. Xalq cholg'ularida ijrochilik (dutor): o'quv qollanma Toshkent: «Musiq», 2021. Б-140.
42. Sharipov N. “Rubob - prima”. “G‘afiir G‘ulom” Т.: Б- 11.
43. Sharipov N. “Dutor - prima”. “G‘afur G‘ulom” Т.: Б- 9.
44. Shalov A. “Основы игры на балалайке”. “Музыка”, Л.: Б- 14.
45. Rahimjanov B. «Duwtarshilar ansambili» Toshkent 2002 jil.
46. Nazarov Z.B. «Ananaviy ansambili» Toshkent 2002 jil.
47. Tashpolatova I. «Ananaviy duwtar ijrochiligi» Toshkent 2004 jil.

48. Shteynpress B., I.Yampol'skiy «Muzika ha'weskerinin' qisqasha so'zligi» Nókis.Qaraqalpaqstan 1983 jil.

49.Rasultoev.J. «O'zbek dutor ijrochiligi» Toshkent 1997-jil .

50.Гучева А.В. Национальная гармоника в традиционной музыкальной культуре адыгов второй половины XIX конца XX в.в.: Дис. ... канд. ист. науки. –Нальчик, 2004. – С.16.

51. Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогическая воззрения народов Средней Азии и Казахстана – М.: 1991. – С. 256.

52. Лагутин А. Методика преподавания музыкальной литературы в детской музыкальной школе. Издательство «Музыка»– Москва, 1982.– С. 224.

53.Одилов А. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи.–Т.: Ўқитувчи. 1995.–Б.128.

54.Сайтбекова С.С. Использование исполнительского мастерства Каракалпакского народа в воспитании школьников: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Т.: УзГУМЯ, 2011. –С. 28.

55. Қодиров Б.А. Традиционная педагогическая культура узбекского народа: Автореф. дис. ...докт.пед.наук. – М.: МГУ, 1992. – С.33.

56.Қодирова Д.С. Ўзбек миллий мусиқасининг эстетик хусусиятлари. Фалсафа.ф.н.илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс автореферати..Т., 2011.

57. Қуронов М. Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари: Пед.фан.док. Дис....–Т.: ЎзПФТИ, 1998.–Б.316.

58. Петросянц А.И. Узбекские народные инструменты. Т., 1980.

59. Назаров А.К. «Бас дутор дарслиги». Т., 1983.

Paydalanilgan basqa ádebiyatlar

60. Baldauf Ingeborg. The Making of the Uzbek Nation, Cahiers du monde russe et sovietique, vol. 32, January–March, 1991.

60. Levin T. The Hundred Thousand Fools of god Musical Travels in Central Asia (and queens, New York). With A 74. Munute Music CD. Indiana University Press. – Bloomington and Indianapolis. 1996. –P.312.

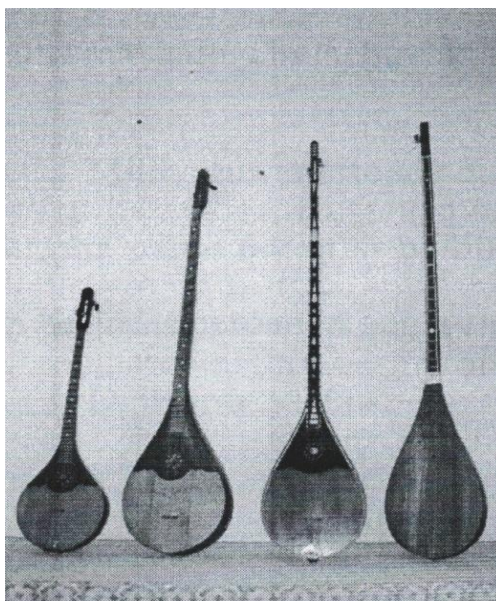
61. Valentina Süzükei. Where Rivers and Mountains Sing. Sound, Music and Nomadism in Tuva and Beyond. Indiana University Press, – Bloomington & Indianapolis. 2006. – P.280.

62. Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. // Перевод с английского В.Трейстер. // Под.редакцией Д.А.Функа. – М.: Издательство «Восточная литература», 2008. –С.460.

63. Merdanog'lu S., Muhammadiev N. Özbekistan kilavuzu. Hazirlayanlar. – Ankara. 1997. –P. 260.

QOSÍMSHALAR

1-Qosimsha

1 2 3 4

1. Dutar prima 2. Dutar sekunda 3. Dutar alt 4. Dutar tenor.

2-Qosimsha

Alt hám prima duwtarlarıda dawıs perdeleriniń jaylasıwı

Sazlanıwı, Kvarta

Alt Dutar (kvarta 1) scale: 2, 3, 4, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 24. Fingering: 1, 3, 5, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 19, 20, 22, 24.

Prima Dutar (kvinta 1) scale: 2, 3, 5, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 24. Fingering: 1, 3, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 24.

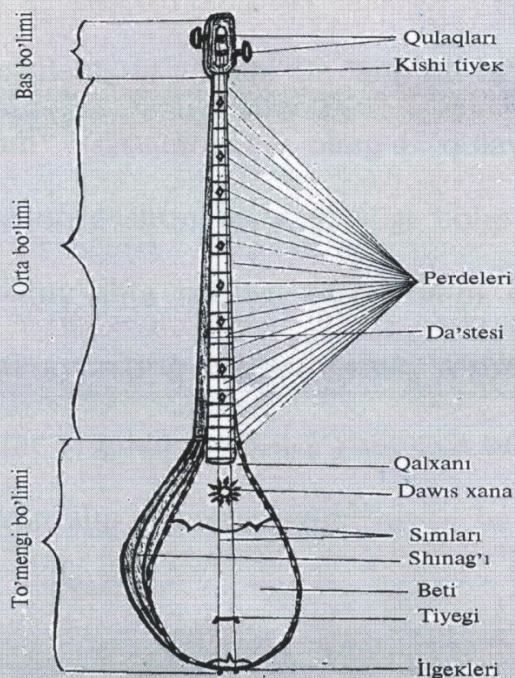
Tenor hám sekunda duwtarlarınıń dawıs perdeleriniń jaylasıwı

Sazlanıwı

Tenor Dutar (kvarta 1) scale: 2, 3, 4, 7, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 19. Fingering: 1, 3, 5, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 17, 19.

Sekunda Dutar (kvinta 2) scale: 2, 3, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 19. Fingering: 2, 4, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 19.

Du'wtardın' du'zilisi

№ 1- омак топ
Ле втора струна открыта

№ 2- омак топ
Ме халта содлашди
Ме втора струна открыта
Ле калташди струна

№ 3- омак топ
Ре калта содлашди
Ре втора струна открыта
Ле калташди струна

The musical score is written for a Dutar with 23 frets. It consists of three systems of staves, each corresponding to a different fret position (1st, 2nd, and 3rd). The notation includes treble clefs, key signatures, and various musical symbols such as notes, rests, and accidentals. The fret numbers 1 through 23 are indicated along the bottom staff of each system.

4-Qosimsha

Duwtar saz áspablarında uslaw otırıw usılları

(Duwtar prima)

5-Qosimsha

(Duwtar alt)

6-Qosimsha

Duwtar saz áspabında shep qol uslaw usılları

7-Qosimsha

Oń qol bileǵiniń ortası duwtar shınaǵınıń (korpus) qırına qoyıladı.

qilinadi.

1-rasm

5-súwret

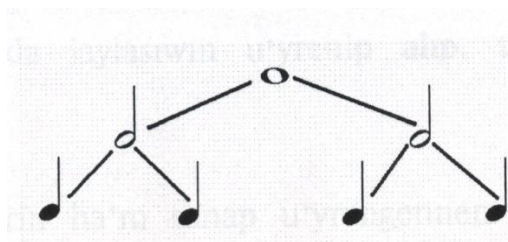
6-súwret

8-Qosımsha

Oqıwshı notalardıń uzınlıqların anıǵın bilıw ushın tómendegi kestelerdegi notalardı úyrenip yadlap alıwı shárt.

Notalardıń uzınlıq kestesi.

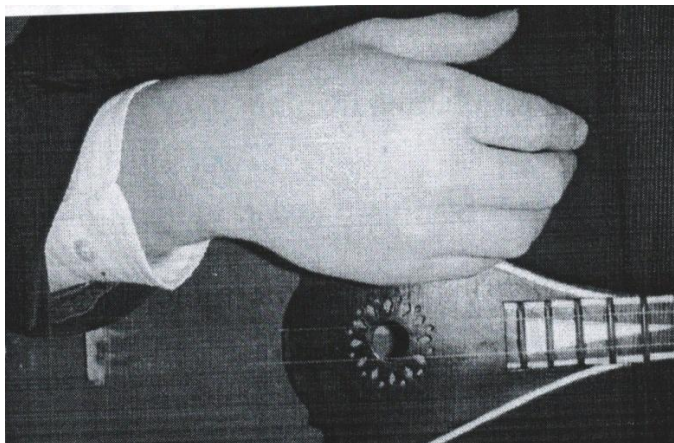
- pútin nota 1 i 2 i 3 i 4 i

- yarım nota 1 i 2 i

-sherek nota 1 i

9-Qosımsha

Ápiwayı dás qagıw (Oddiy zarb)

1-shinigiw

Mısalı:

2-shinigiw

Mısalı:

3-shinigiw

Mısalı:

4-shinigiw

5-shinigiw

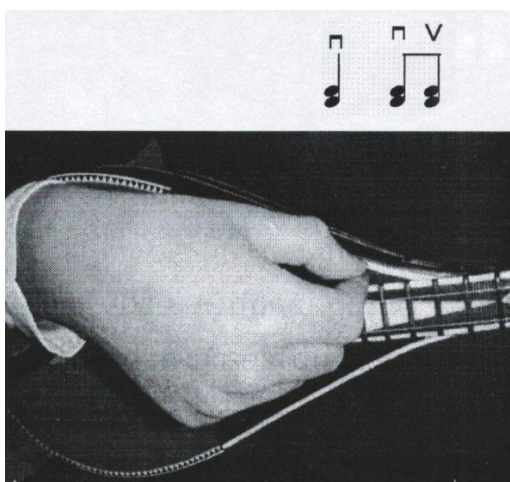

Pauzalar

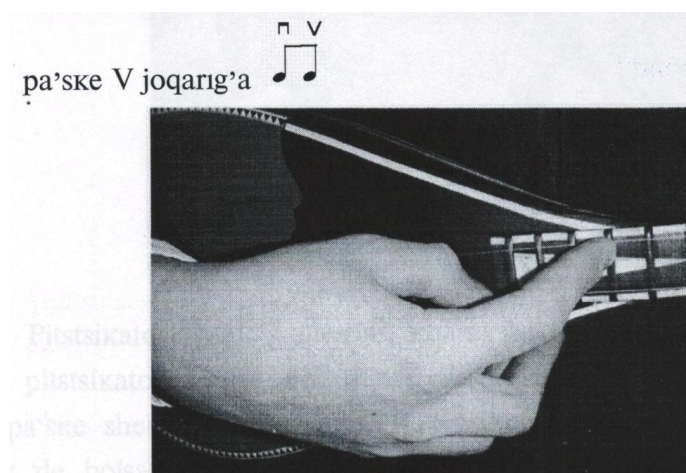
	pu'tin	yarım	sherek	segizlik	on altılıq	32 - lik
<i>pawzalar</i>						
<i>notalar</i>						
	1u2u3u4u	1u2u	1u	1 ямаса u		

Duwtar dástleri (zarb) hám olardıń jazılıw belgileri

1. Yakka zarb – bul kórsetkish barmaq penen páske urıp shertiledi.

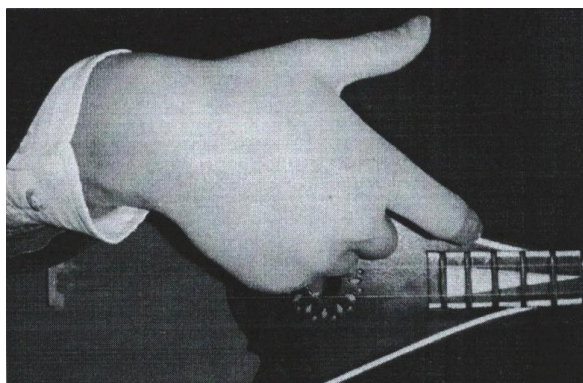
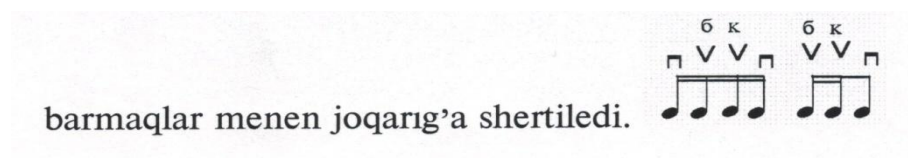
2. Shertma zarb (bratsanie). Bunda duwtar tarların tek kórsetkish barmaq penen tómeng'e joqarıǵa urıp ses shıǵarıldı. Belgileniwi P

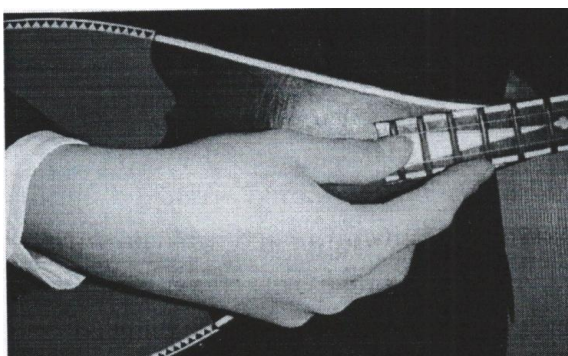
3. Odiy zarb - 4,3,2,1 Barmaqlar menen hám bas barmaq penen

4. Teskari zarb – bul dáste bilek penen páske bas hám kórsetkish barmaqlar menen joqaríga jáne bilek páske bas hám kórsetkish

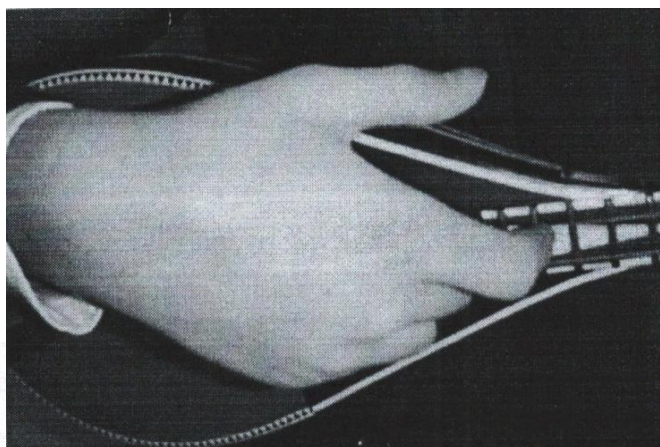

5. Pitstsikato (Shimdib shertiw) atqarıw usıllarında birewlik hám ekewlik pitstsikato shertiw usılları.

6. Bilak zarb – Bul usılda tek páske shertiledi. Bas barmaq hám kórsetkish barmaqlarsız qalğan úsh barmaq penen páske shertiledi,

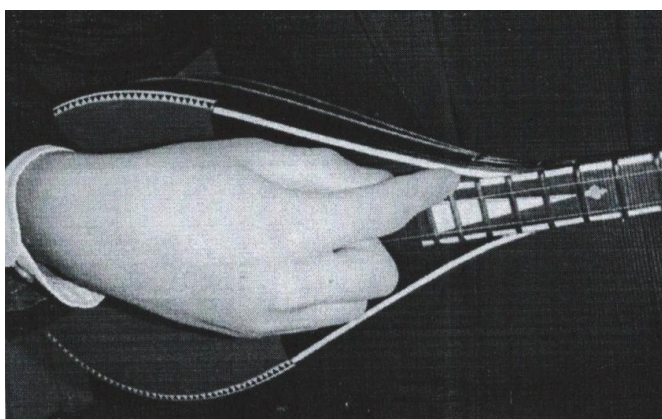
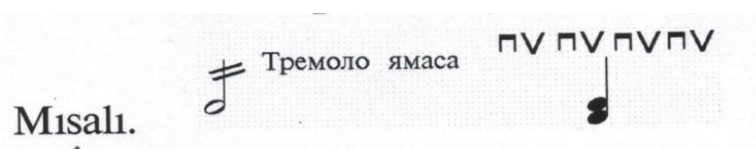
ko'rinisi.

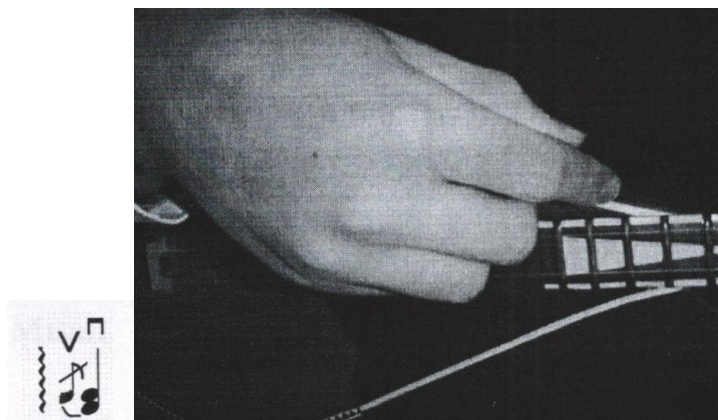
7. Terma zarb – bunda kórsetkish hám bas barmaq páske hámde bas hám kórsetkish barmaqlar tegis joqarığa shertiledi.

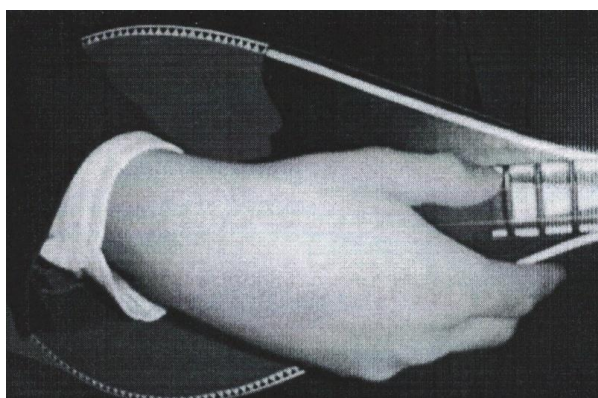
8. Rez (Trimolo). Duwtar shertkenimizde eki turli rezden paydalanıwımız múmkin. Birinshisi kórsetkish barmaq járdeminde tómén joqarığa bir tegiste shertiliwi. Ekinshisi terma zarb ushın tezlestiriw arqalı rezdi payda etiw.

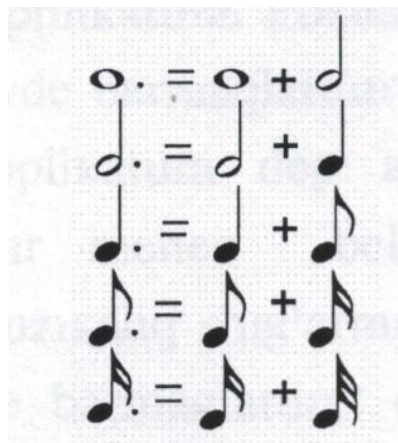
9. Qos zarb. Bunda tómenge urıp shertiw aldınan bas barmaq penen sol Dawıstı qağıp urıp shertiledi, jazılıwı

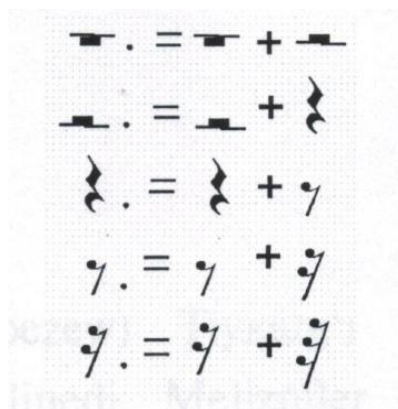
10. Ufori zarb. Bul usıl duwtarda júdá kóp qollanıladı. Jazılıwı tómendegishe bolıp jazıladı.

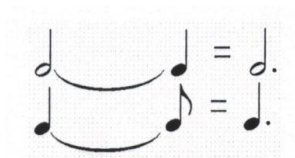
Noqath nota

Pauzalar

Liga

Ligato

Stakkato

Applikatura. Poziciya

1 2 4 2 1 4
6

qolaylı

1 2 2 1 1 2
6 6

qolaysız

Melizler (qashırım bezew)

Jazılıwı shertiliwi yamasa

Forshlag

Jazılıwı shertiliwi

Trel

Jazılıwı shertiliwi

Mordent

Jazılıwı

shertiliwi

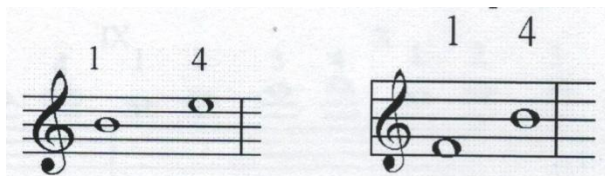
Jazılıwı

shertiliwi

Poziciya**Duwtar primada**

Lya tarında

Mi tarında

Duwtar sekunda

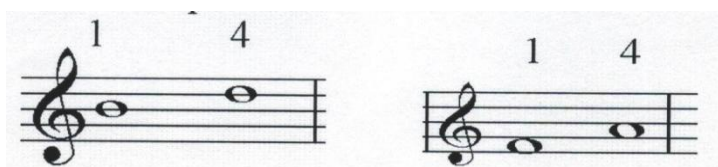
Re tarında

Lya tarında

Duwtar alt

Lya tarında

My tarında

Dúwtar primada poziciyalardıń jaylasıwı.

Lya tarında

Mi tarında

IV V VI VII

VIII IX X XI

Duwtar altta poziciyalardıń jaylasıwı

Lya tarında
Mi tarında

IV 1 2 4 V 1 2 4 VI 1 2 4

VII' 1 3 4 VIII 1 2 4 IX 1 3 4

X 1 3 4 XI 1 2 4 XII 1 2 4

X 1 3 4 XI 1 2 4 XII 1 2 4

Duwtar tenorda poziciyasınıñ jaylasıwı

Re tarında
Lya tarında

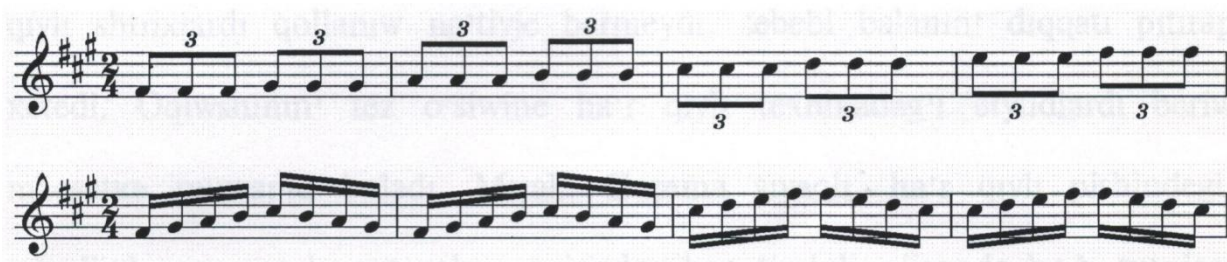
IV V VI

VII VIII IX

X XI XII

Variant

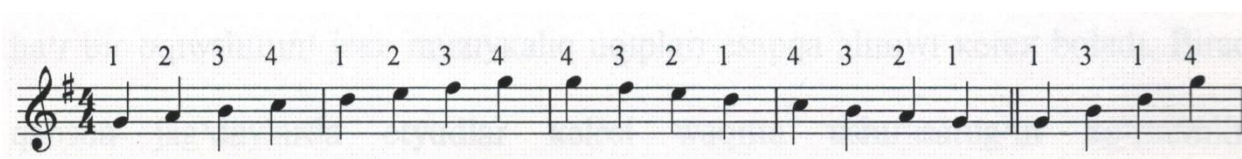
Shınıǵıwlar, gammalar hám etyudlar ústinde islew

Gammalar

Sol – major

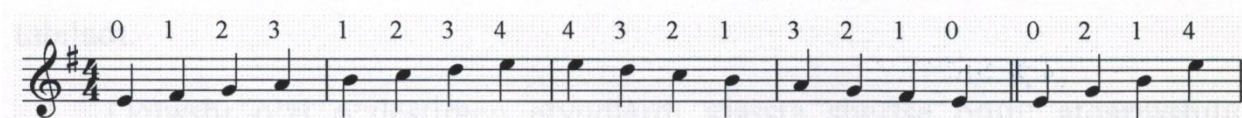
Majorda

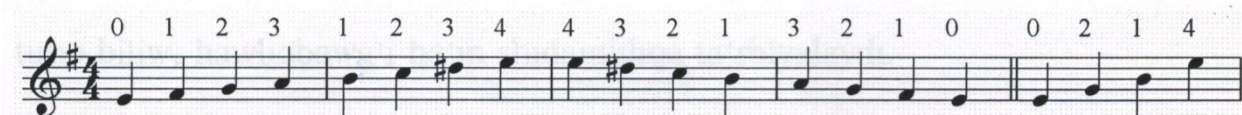
Minordı

Mi - minor

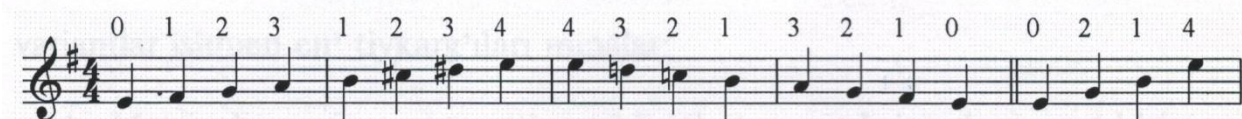
Tabiiy

Garmonik

Melodik

«Gulzorda»- fantaziyası

16 **1**

81 **7**

11
126 *cadenza*

The musical score for "19-Qosimsha" is presented in two systems, each containing a vocal line and a piano accompaniment. The piano part is written in a grand staff (treble and bass clefs). The vocal line is in a single staff. The score begins with a forte (*ff*) dynamic marking. The key signature is one flat (B-flat major or D minor). The time signature is not explicitly shown but appears to be 4/4 based on the notation. The first system shows the vocal line with a melodic phrase in the first measure, followed by a rest. The piano accompaniment features a rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes. The second system continues the melodic and harmonic development. The third system shows a change in the piano accompaniment's texture, with more sustained chords. The fourth system concludes the piece with a final chord in the piano and a rest in the vocal line.

Allegro

The musical score is written in 3/4 time and marked **Allegro**. It consists of a single system with three staves. The top staff is a treble clef with a key signature of one sharp (F#). The bottom two staves are a grand staff (treble and bass clefs). The music features a complex rhythmic pattern in the treble staff, including sixteenth and thirty-second notes, and a more rhythmic accompaniment in the grand staff. Dynamics include *sf p cresc.*, *f*, and *mf*.